Imam Abu Hamid Muhammad Al-Ghazali

Munqidh Minadh dhalaal

Chhotkaaro (Tanslation in Sindhi

Professor Late Ghulam Hussain Jalbani

ڇوٽڪارو

(گمراهيءَ کان ڇوٽڪارو)

امام ابو حامد محمد بن محمد الغزالي

ترجمو

غلام حسين جلباڻي

(گمراهيءَ کان ڇوٽڪارو)

مهاڳ

”المنقذ من الضلال“[1] امام غزالي رحمة الله عليه جي هڪ اهم تصنيف آهي. منجهس بيشمار فائدا آهن ۾ دور رس پلايون آهن. هيءُ ڪتاب ايمان جو معيار ۾ عمل جو ميزان (ساهمي) آهي، جنهن ۾ هر ڪري ڪوٺي کي پرکيو ۾ توريو ويو آهي. حقيقت ۾ هيءَ سعادت جي ڪنجي ۾ مومن جي وڃايل وٿ آهي. پڙهندڙ انهيءَ ڪتاب جي اڀياس سان پنهنجي ديني ڪمزوري دور ڪري، پنهنجي وڃايل مُوڙي واپس حاصل ڪري سگهي ٿو. ڪتاب جي مطالعي بعد، دين ۾ ڪيس ڪو به دوکو ڏيئي نٿو سگهي، ڇا لاءِ جو هي ان کي صحيح ايمان ۾ عمل سان اهڙو مسلح ڪري ٿو، جنهن جي اڳيان بيهي مقابلي ڪرڻ جي ڪنهن کي مجال ئي نٿي رهي. مخالفن جي اعتراضن کي نهايت سنجيدگيءَ سان، سواءِ ڪنهن تعصب جي، اهڙو ته ڇنڊيو ويو آهي، جو شڪ ۾ گمان جي ڪا جاءِ ئي نه رهي آهي.

سهوليت خاطر ڪتاب جـو نـالو ”چوٽڪـارو“ رکيـو ويـو آهي، جنهن [illegible] بلاشبه نجات جـو سـپ سـامان موجـود آهي. و آخر دعوانا عن الحمدلله رب العالمين.

حيدرآباد (سنڌ)　　　　غلام حسين جلباڻي

7 جنوري، 1959ع

امام غزالي
ابو حامد محمد بن محمـد الغزالي

”حجة الاسلام“[2] امام ابو حامـد محمـد بن محمـد بن محمد بن احمد غـزالي، سـن 450 عيسـويءَ خراسـان پرڳڻي جي طوس شـهر ۾ ڄـائو هـو. سـندس والـد اُنَّ ڪتڻ جو ڪم ڪندو هـو ۾ ان وقت گـذري ويـو جـڏهن امام صاحب اڃا ننڍو. وفات ڪـان ڪـان اڳ ڪين سـندن ڀاءُ احمـد سـان گـڏ، هڪ صـوفي دوسـت جي حـوالي ڪـيـو هئـائين. جنهن هنن ٻنهي ڪي عبـادت ۾ علم جي پــرورش ڏني ۾ هڪ مدرســي ۾ علم جي تحصــيل لاءِ ڇڏيائين. اهڙي ءَ طرح سان هي ٻئي ڀائر علم پــرائڻ ۾ لڳي ويـا. محمــد غــزاليءَ ۾ ننــڍپڻ ڪـان ئي. روشــن دماغيءَ ۾ تيز فهميءَ جـون نشـانيون چمڪڻ لڳيـون ۾ سندس وسيع فڪر ۾ خيال، فقيهن جي تنگ دائري ڪان ڪيس ٻاهر آڻڻ لاءِ ڇڪيندا رهيـا. جـڏهن پـاڻ جـوان ٿيـا تڏهن فقيهن جي ڪٿل دليلن ۾ ڪذب آمـيز بيـانن ڪـان مطمئن ٿي نه سگهيا. علم الڪلام جي گهري اڃياس لاءِ

پوءِ نيشاپور[3] روانا ٿيا، جتي هڪڙي وڏي صوفيءَ، ”امام الحرمين (**سعدالدين محمد بن معين الدين محمد حموي بحرآبادي جويني**)“ جي هٿ هيٺ رهي سَکيا ورتائون ۽ اتي مختلف مذهبن ۽ انهن جي اختلافن کي چڱيءَ طرح پڙهيائون؛ ۽ ان سان گڏ، ”جدل“[4] منطق ۽ فلسفي جي به تعليم ورتائون. ان کان پوءِ تصنيف ۽ تاليف جو کم شروع کيائون ۽ هتي ئي علم متعلق کيس ڪجهه شڪ شبها جاڳيا. امام الحرمين جي وفات بعد سندن تعارف سلجوقي وزير”نظام الملڪ“ سان ٿيو، جنهن بغداد ۾ هڪ اهڙي مدرسي (المدرسة النظاميه) جو بنياد وڌو هو، جو ان وقت علمن جي هڪ يونيورسٽي شمار ڪيو ويندو هو ۽ هتي غزاليءَ کي سن 484 هجري، بمطابق 1091عيسوي ۾ استاد ڪري مقرر ڪيو ويو، جتي هن پنهنجي زبان جي فصاحت، ڳوڙهن نڪتن ۽ باريڪ اشارن سببان گهڻي شهرت حاصل ڪئي. بغداد ۾ رهڻ جي زماني ۾ غزاليءَ فلسفي جو عميق اڀياس ڪيو. فارابي ۽ ابن سينا جي ڪتابن جو مطالعو ڪيائين، جنهن بعد پنهنجو ڪتاب ”مقاصد الفلاسفه“ لکيائين جو فلسفي ۾ سندس دقيق ڄاڻ ۽ وسيع معلومات جو ڪافي دليل آهي. پنهنجي هن ڪتاب جي جواز لاءِ امام

غزالي چوي ٿو تـه هن ”فيلسـوفن تي تنقيـد ڪـرڻ ۾ ڪين ڪـوڙي ثـابت ڪـرڻ ڪـان اڳ، انهن جي راين کي سـمجهڻ جـو ارادو ڪيـو. جيتـوڻيڪ هي ڪتـاب علمي بحث جي ڪـري ناميـارو آهي، تنهن هونـدي بـه سـيئي دليـل هن ڳـالهه ڏانهن اشـارو ڪن ٿـا تـه غـزاليءَ هي ڪتاب ڪـو ان علم لاءِ خاص رغبت خاطر نه لکيـو آهي، مگر ان ۾ هي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته جيئن فڪري شـڪ شـبها وينـدا رهن ۾ انـدروني پريشـاني بـاقي نـه رهي. حقيقت ۾ هُن ان (ڪتــاب لکڻ) بعــد، پنهنجـــو مشهور ڪتاب، تهافت الفلا سفته“ تاليف ڪيو. جنهن ۾ هن علم جي قـدر ۾ منطقي دليلن بـابت پنهنجـا شـڪ ظاهر ڪيا آهن. اڳتي هلي، سندس شـڪ هڪ اهـڙيءَ حـد کي اچي پهتـا. جـو هن درس تـدريس کـان ڪنـاره ڪشي ڪـئي، پنهنجي اهـل اولاد ۾ مـال کي بـه ڇـڏي ڏنو.

” تهافت الفلاسفة“ جي لکڻ بعد يا ان ڪـان ٿـورو پـوءِ، ســن 1005ع ۾ هــو، پنهنجي نــانءَ نــاموس ۾ شــان شوڪت کي خير باد چئي، بغداد مان روانو ٿيو. هن راهه وٺڻ ۾ بــه ڪيس گهـــٽي اٽڪ ٿي ۾ نفس ســان ڪٺن مجاهدو ڪرڻو پيس. سـندس بلنـد مثـال هن دنيـا ڪـان گهڻو مٿانهون هو ۾ هن خوب محسوس ڪيو ته هو دنيـا

جي رذيل شين جي مقابلي ڪرڻ جي پوري طاقت رکي ٿو ۽ ان جي ”عملن“ کي ”غير علمي“ طريقي سان باطل ثابت ڪرڻ جي منجهس ڪافي سگهه آهي، مگر هي يقين ٿي چڪو هوس ته هاڻ اهو سندس فرض آهي ته هو هڪ نئي رستي تي هلي، جو ڪيس هن دنيا کان گهڻو گهڻُو مٿي کڻي وڃي، ۽ جتي هو حقيقتن جي اونهاين کي خوب سمجهي سگهي.

هن عرصي ۾ غزالي هڪ سخت بيماريءَ ۾ مبتلا ٿي پيو، جنهن ڪانئس دنيا ۾ رهڻ جو آسرو ئي ڇڏائي ڇڏيو. پر عين ان وقت سندس حقيقي مهم جو راز کلي پيو. بس پوءِ ته پنهنجي نفس جي سڌاري ۽ صفائيءَ لاءِ صوفيانه مشقن ۾ لڳي ويو، تان جو هو آئينده کي منهن ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار ٿي ويو ۽ ديني سڌاري، اجتماعي ۽ سياسي اصلاح ۾ اسلامي دنيا جي ڀلي جي ڪم لاءِ لائق ٿي ويو. اسلامي دنيا ان وقت غزالي جهڙي ماڻهوءِ جي ڏاڍي محتاج هئي، جڏهن يورپ ۾ صليبي لشڪر، مسلماني ملڪن تي حملي ڪرڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا ۽ هن پاڻ کي ديني عقيدي جي بچاءِ لاءِ خوب تيار ڪري رکيو هو. منجهس هي عقيدو گهر ڪري ويو هو ته هو ٻين جو سڌارو به تڏهن آڻي سگهندو، جڏهن پهريائين هو پنهنجو سڌارو

آٽيندو □ پيو تـه هـو انهن مجـددن (دين كي جيارينـدڙن) مـان ٿينـدو، جن جي لاءِ حـديث □ آيـل آهي. تـه اللـه تعـاليَ هـر سـئو سـال پڄاڻـا انهن كي (مجـددن كي) موڪليندو آهي.[5]

(5 ان الله يرسلهم علي راس كل مئة سنة) يرويه الصحابي الجليل أبو هريرة رضي الله عنه عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أنه قال : (إِنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ لِهَـذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُـلِّ مِائَةِ سَـنَةٍ مَنْ يُجَـدِّدُ لَهَـا دِينَهَا)رواه أبو داود (رقم/4291)

بغـداد كـان نكـري هـو حج بيت اللـه جي ارادي سـان راونـو ٿيـو □ ڏهن ورهين تـائين، فقـيرن جي لبـاس □ سرگردان، هڪ هنڌ كان ٻئي هنڌ ڦرنـدو رهيـو. دمشـق كان بيت المقدس، اتان وري مصـر وينـدي، اسـكندريه تائين چڪر ڪاٽينـدو رهيـو □ اهـو سـارو وقت عبـادت، پرهيزگاريءَ □ نفس سان مجاهدي كرڻ □ گـذاريائين. نيث مختلف شهرن جـو گشـت كنـدو، مسـجدن جـون زيارتون ماڻيندو، بيابانن □ برپٽن □ اجهو ڳوليندو، غـارن □ نوڪلو ٿي گهڙيـون گهارينـدو، □ پيـون كيـتريون ئي سختيوڻ سهندو □ ڏک ڏولاوا ڏسـندو (نيث مـوٽي وطن پهتـو). هن سـفر جي آخـر □ دين جي دعـوت ڏيڻ جي پكي ارادي كرڻ بعد، ماڻهن كي پـاڻ سـڌاري آڻڻ لاءِ، عمل جو طريقو اختيار كيو. پوءِ سـهي سـنيري پنهنجـو كتـاب”احيـاءُ العلـوم الـدين“ لكيـائن. ان كن پـوءِ هـو نيشـاپور ڏانهن واپس وريـو. هـتي اچڻ سـان هـو درس

تـدريس، وعـظ □ تعليم، عبـادت □ رياضـت □ مشـغول رهيو. آخرڪـار پنهنجي ئي وطن”طـوس“ □ سـن 505 هجـري بمطـابق 1111ع □ وفـات ڪـيـائين. (ابـو حامـد محمد غزاليءَ جو مقبرو بغداد □ هڪ وڏي قبرسـتان □ آهي) جيڪـو حضـرت عبـدالقادر گيلاني جي مقـبري □ مسجد کان ٿورو پري آهي. (م.ع.ج: مـون پـاڻ 1980ع □ ڏٺو. طوس □ سندس ڀاءُ احمـد غـزاليءَ جـو مقـبرو آهي.)

غـزاليءَ جي اڀيـاس مـان اسـين ڏسـون ٿـا تـه سندس حيـاتيءَ □ سـندس مـاحول درميـان ڪـيترو نـه گهـرو تعلـق آهي. جهـڙيءَ طـرح سـندس انـدروني پريشـاني □ فڪـرن □ شـڪن کيس پنهنجي زنـدگي بـدلائڻ لاءِ آمـاده ڪيـو، اهـڙيءَ طـرح ان سـندس مسافريءَ سندس عبادت □ سندس رياضت پڻ سندس خيالن کي ڦيرڻ، سـندس طـريقي کي مقـرر ڪـرڻ □ دين □ عملي اصـلاح آڻڻ لاءِ کيس شـوق ڏيـارڻ □ ڪافي اثر پيدا ڪيو آهي. ڏسجي ٿو ته هنن ڏهن سـالن □ غزاليءَ لکپڙهه جو ڪم هٿان نه ڇـڏيو هـو. مگـر ڪـن ٿـورن وقتن تي، جي هن عبـادت □ جـاءِ مٿـائڻ (هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ وڃڻ رهڻ) □ صرف ڪـيـا. ان عرصـي □ امام صاحب ”احياءُ العلوم الدين“ جـو ڪـافي حصـو

لکي چڪو هو، ۽ پيا به ڪيترائي ديني ڪتاب تصنيف
ڪري چڪو هو. لهذا سندس تصنيفن جو شمار گهڻو
وڌي ويو هو. سندس سڀ بحث مباحثا ديني فڪر جي
چوڌاري ڦرن ٿا. جنهن لاءِ هن پنهنجي ساري زندگي
وقف ڪري ڇڏي هئي.
سندس تصنيفات جي امتيازي ۽ نادر خصوصيت هيءَ
آهي جو انهن ۾ موضوع جي وحدت (وحدة الموضوع)
قائم رکي وئي اهي ۽ منجهن بنيادي فڪر جي چٽائي
پيش ڪيل آهي ۽ پنهنجي نظرين جي بچاءِ لاءِ
سمجهاڻيءَ جي طاقت سمايل آهي. حقيقت ۾ غزاليءَ
کي پنهنجو نرالو اسلوب هو، جنهن مان حياتي چوليون
هٽي ٿي نڪري ۽ جو لفظي صنعت کان خالي آهي ۽
چٽائي ۽ صفائي سان بلڪل ڀرپور آهي. پڙهندڙ ائين
پيو محسوس ڪندو ته هتي هڪ دل آهي، جي پڙڪا
پيئي کائي ۽ هڪڙو فڪرو آهي جو گشت پيو ڪري ۽
هڪ ارادو آهي جو لَڪائي رهيو آهي، جڏهين غزاليءَ جو
توجه سندس لغوي غلطين، لفظن ۽ ترڪيبن تي
پوري ڌيان نه ڏيڻ طرف ڇڪايو ويو، تڏهين جواب ۾
چيائين ته ”سندس اصلي مقصد آهي، معنائون بيان
ڪرڻ ۽ انهن جي تحقيق ڪرڻ ۽ نه لفظن ۽ جملن
جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ.“ اسين الله سائينءَ جي ساراه

ڪريون ٿا. جو امام صاحب جن لغت جي علمن □ پاڻ ڪي مشغول نه رکيو □ نه وري لفظي صناعت جي ڪم جو اهتمام ڪيو، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هو ان طرف توجهه ڏئي ها ته پوءِ سندس لکيت جي سمجهاڻيءَ □ اهڙي قوت □ اهڙو جوهرنه هجي ها.

اسين هتي غزاليءَ جي سيني ڪتابن ڪي شمار ڪرڻ نٿا گهرون، باقي انهن مان سندس ڪن اهم ڪتابن جي ذڪر ڪرڻ تي ڪفايت ڪريون ٿا، ڇا لاءِ جو انهن جو فلسفي سان تعلق آهي. انهن مان هڪ آهي "المنقذمن الضلال" جو هن پنهنجي پوين ڏينهن □ تصنيف ڪيو هو. پنهنجي موضوع جي لحاظ کان ادبي دنيا □ ان جهڙا ڪي ٿورڙا ڪتاب لڀندا. هي ڪتاب، اسان جي اڳيان غزاليءَ جي تفڪر □ حقيق جي ڳنيان سندس جدوجهد جي حالات جي شرح بيان ڪري ٿو. اهو گويا سند س فڪري زندگي جو ترجمو آهي، جو اسان کي غزالي جا شڪ شبها □ مختلف مذهبن تي سندس بحث مباحثا کولي ڀڌائي ٿو □ آخر □ اها راءِ پيش ڪري ٿوجنهن کان هو مطمئن ٿيو آهي، تنهن کان پوءِ، فلسفي □ سندس ڪتاب جهڙوڪ"مقاصد الفلا سفة" □ تهافت الفلاسفة" □ منطق □ "معيار النظر" □ اخلاق □ "ميزان العمل" مشهور آهن، سندس ڪتابن

□ زياده ناميارو □ وڏو ڪتاب ”احياءُ العلوم الدين“ آهي، جنهن □ هن مسلمانن جي ڇوٽڪاري جا رستا ٻڌايا آهن □ هنن لاءِ عقيدن جي حقيقت کولي سمجهائي آهي □ معاملات □ عبادت کي مفصل طور بيان ڪيو آهي.

المنقذ مِنَ الضَّلال

ديباچو

سپ ساراهه انهيءَ الله سائين كي سونهي، جنهن جي شان سان هر رسالو ۽ مقالو شروع كيو وڃي ٿو. ۽ برڪتون محمد مصطفيٰ ۽ تي هجن، جو نبوت ۽ رسالت جو صاحب آهي ۽ سندس آل ۽ اصحاب تي هجن، جي گمراهيءَ کان هدايت جي راهه ڏيکاريندڙ آهن.

هاڻي، اي منهنجا ديني ڀاءَ[6] تو مون کان پڇيو آهي ته مان تنهنجي اڳيان کولي پڌرو ڪريان ته علمن جي منزل مقصود ڇا آهي؟ ۽ انهن جا ڪهڙا راز آهن؟ مذهبن ۾ ڪهڙيون منجهائيندڙ ڳالهيون ۽ ڪهڙيون اونهاريون آهن؟ مان توكي اهو به ٻڌايان ته مختلف فرقن ۾ جو مونجهارو آهي، ان مان حق کي جدا ڪري ٻاهر آڻن ۾ مون ڪهڙيون تڪليفون سٺيون؟ ۽ اهو به ٻڌايان ته مان تقليد جي تري کان مٿي ٿي، صحيح مشاهدي جي بلندي تي پهچڻ ۾ ڪهڙيءَ جرئت ۽ همت کان ڪم ورتو. تون چاهين ٿو ته مان توكي هيءَ

خبر ڏيان تـه مـون پهريـائين ”علم الڪلام مـان کهـڙو
فائــدو حاصــل ڪيــو؟ ۾ پــوءِ ”اهــل التعليم“ وارن جي
طـريقي ۾ کهـڙيءَ ڳـالھ کي ڏاريم، جي حــق کي هٿ
ڪرڻ لاءِ امام (معصوم) جي تقليد جو شرط لڳـائين ٿـا
۾ ان بعد فلسفي جي طريقي بـابت ذڪـر ڪريـان، تـه
ان ۾ کهڙي ڳالھ کي رد ڪيو اٿم ۾ آخر ۾ مون تصوف
کي ڇو پسند ڪيو ؟ علاوه ان جي توکي هي پڻ ڇــاڻ
ڏيان ته ماڻهن جي مختلف عقيدن جي سمجهڻ لاءِ جـا
مون (لاڳيتي) جستجو ۾ ڳولا ڪـئي، ان سـان سـچ جـو
نچوڙ مون اڳيان ڪيئن کلي ظاهر ٿيـو. ان مـان هي بـه
توکي معلوم ٿيندو ته بغداد ۾ علم جي نشـر ۾ اشـاعت
کـان مـون کي کهـڙيءَ چـيز پـري رکيـو، حـالانڪ اتي
شاگرد بـه گهڻـا هئـا، ۾ وري گهـڻي عرصـي گـذرڻ بعـد
کهڙيءَ ڳالھ مون کي موٽائي نيشـاپور آنـدو اهـو مـان
تنهنجي گذارش جو جواب ڏيان ٿو، چاڪــاڻ تـه ڏسـان
ٿو ته تون هي سڀ ڪجھ دل جي سچائيءَ ۾ چاھ سان
پڇي رهيو آهين. الله سائين جي امــداد گهرنــدي، مٿس
توڪل رکنـدي، سـندس توفيـق طلبينـدي، ۾ وٽس ئي
پناھ وٺندي، چوان ٿو ته اوهان کي معلوم هئڻ گهــرجي
ته شال الله تعاليٰ اوهان کي هدايت ۾ ڪامـل ڪــري
۾ حق تي هلڻ اوهـان لاءِ آسـان ڪـري، تـه مـاڻهن جـو

دينن □ قومن □ جيڪو اختلاف آهي □ مـذهبي رهنمـائن □ گهڻن فرقن □ طريقن سببان، جيڪا (پاڻ □) مخالفت آهي، سـو سـپ سـچ پچ هڪ اونهي سـمنڊ مثـل آهي، جنهن □ اڪثر لوڪ ٻڏي ويا، □ وجي ڪي ٿورا سلامت بچيا، هرهڪ فرقو ائين ٿو سمجهي ته هو ئي چوٽڪاري وارو آهي. (ڪل حزب بما لديهم فرحون) ”هـر جمـاعت پنهجي ئي □ مسـت آهي.“[7] اهـا حقيقت آهي جنهن ڏانهن نـبين جي سـردار اڳيـئي اشـارو فرمـايو آهي تـه ”منهنجي امت ٽيهتر فرقـا ٿينـدي، جنهن مـا چوٽڪـاري واري فرقـو فقـط هڪ هونـدو“[8] سـندن هي اشـارو اڄي سچ ثابت ٿيو آهي. ((حديث) ستفترق امتي ثلاثاً و سبعين فرقة الناجية منها واحدة)

جوانيءَ جي شروعات کان ئي جـڏهن اڃـا ويهن سـالن جي عمـر ڪي نـه رسـيو هـوس، ويـندي اڄ ڏينهن تـائين جـڏهن ڇمـار پنجـاهه کـان اڳـپرو ٿي چڪي آهي، مـان هميشــه هن اونهي سـمنڊ جــون ڇوليــون جهاڳينــدو، سندس ته □ بهادرن جيـان □ نـه گيـديءَ □ بـزدل مثـل ٿيون هٽنـدو رهيس؛ هـر اونـداهيءَ جي چـيڙي تـائين ڪاهيندو ويس. هر مشـڪل سـان بلڪـل بي پـرواهيءَ سان پيش آيس □ سـپ ڪنهن اوڙاهه □ ڏڪينـدو ويس □ هـر فـرقي جي عقيـدي جي جـاچ □ هـر قــوم جي

مذهب جي رازن جي تحقيقات ڪندو رهيس، ته جـيئن
حق ۽ باطل کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري پڌرو ڪريـان
۽ اهل سنت ۽ اهل بدعت درميان فرق ظاهر ڪريان.
جـڏهن ڪـو ”بـاطني“[9] تي منهن پيـو، تـڏهن ان جي
”بطانت“ کي سمجهڻ لاءِ چاهه سان ڪوشـش تي ڪيم
۽ جڏهن ڪنهن ”ظاهري“[10] سان تي ملاقات تي تـه
ان وقت سندس”ظهارت“ کان واقف ٿيڻ کـان سـواءِ
ڪيس نٿي ڇڏيم، وري جـڏهن ڪـو فيلسـوف تي ميلـو،
تڏهن به اهو ئي قصـد ڪيم تـه ان جي فلسـفي جي ته
کان پاڻ کي با خـبر رکـان. مـون ڪنهن بـه ”متڪلم“[11] کي بغــير ســندس ڪلام ۽ بحث جي غــرض کي
پروڙڻ کان سـواءِ نـه تي ڇـڏيو. اهـڙيءَ طـرح مـونکي
جڏهن ڪـو ”صوفي“ تي مليو تـڏهن ان جي ”تصـوف“
جي راز کي رسڻ لاءِ ڪا به ڪسر بـاقي نـه تي ڇـڏيم
جنهن وقت ڪنهن ”عابد“ بندي کي تي ڏٺم، تنهن وقت
هي جاچيندو رهيس ته آخرڪـار سـندس ”عبـادت“ جـو
انجــام ڪهــڙو آهي“ ”زنــديق“[12] ۽ ”معطــل“[13] سان جڏهن معاملو تي درپيش آيو، تـڏهن بـه اهـا
ئي ڏُن رهي ته انهن ڳالهين کي ڳوليان ۽ سمجهان جن
هن کي اهـڙي ”مـذهب“ اختيـار ڪـرڻ لاءِ پڙڪـايو ۽
آماده ڪيو آهي.

[7] (قرآن شريف) ڪُل حزب بمالد يهم فرحُون

[9] ڳجهو عقيدو رکندڙ. ”بطانت“ جي معنيٰ آهي راز ۽ ڳجهه. ان جو هت مطلب آهي ڳجهو عقيدو.

[10] ”ظاهري“ هڪ فرقو آهي، جو داؤد ظاهريءَ ڏانهن منسوب آهي. اهو فرقو قرآن ۽ حديث جي فقط ظاهر کي وٺندو آهي، ۽ بس.

[11] ”متڪلم“ اهو آهي، جو قرآن ۽ حـديث جي طـرف کان ڳالهائي.

[12] ”زنديق“ ان کي ٿو چئجي، جو زمـان جي بقـاءِ جـو قائـل هجي، ۽ سـندس عقيـدو هجي تـه هيءَ دنيـا ائين پئي هلندي ۽ فنا نه ٿيندي يعني دهري ۽ ملحد.

معطـل [13] اللـه تعـاليٰ جي صـفتن جي انڪـار ڪنـدڙ کي”معطل“ سڏجي ٿو.

شين جي حقيقتن کي پـروڙن جي پيـاس ننـڍپڻ کـان وٺي ئي منهنجي عـادت ۽ خصـلت ٿي چڪي هـئي، اهـا هڪ طبعي ۽ فطـرتي شـيءِ هـئي، جـا اللـه تعـاليٰ منهنجي سرشت ۾ رکي هئي. هيءَ نه ته منهنجي اختيـاري ڳـالهه هـئي ۽ نـه وري ڪـا حيلـه سـازي. هلنـدي هلنـدي جـيئن جوانيءَ جي ويجهـو آيس، تـيئن تقليـد جي رسـي منهنجي ڳردن مان وئي ڍري ٿيندي ۽ اهي عقيدا، جي ورثي ۾ مليا هئا، سي پجي پـور ٿيـا، ڇاڪـاڻ جـو ڏنم تـه عيسـائي ٻـار عيسـائيت تي ئي نپجي وڏا ٿين ٿـا. اهـڙيءَ طـرح سـان يهودين جا نينگرـ يهوديت تي وڌن ٿا ۽ مسلمانن جو اولاد وري مسلم گهر جي پرورش وٺي ٿو. نبي سـائين جن جي

حديث اڳيئي ڪنين پئي هئي. جنهن ۾ پاڻ فرمايو هئائون ته ”هر ٻار فطرت تي پيدا ٿئي ٿو؛ پر پوءِ ان جا پيءُ ماءُ آهن، جي ان کي يهود، نصراني ۽ مجوسي بنائين ٿا،“ [14] ([14]) (ڪُل مولود يولد علي الفطرة فابوآه يهو دآنہ و ينصر آنہ و يمجسانہ)

2658 حدثنا حاجب بن الوليد حدثنا محمد بن حرب عن الزبيدي عن الزهري أخبرني سعيد بن المسيب عن أبي هريرة أنه كان يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما من مولود إلا يولد على الفطرة فأبواه يهودانه وينصرانه ويمجسانه كما تنتج البهيمة بهيمة جمعاء هل تحسون فيها من جدعاءثم يقول أبو هريرة واقرءوا إن شئتم فطرة الله التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله الآية)

بس پوءِ ته اصلي فطرت جي حقيقت کي سڃاڻڻ لاءِ منهنجي اندر ۾ هڪ جوش جاڳيو ۽ ارادو ڪيم ته انهن عقيدن جي حقيقت کي به سمجهان، جي والدين ۽ استادن جي انڌي تقليد ڪرڻ سبب پيدا ٿين ٿا. ۽ هن تقليد ۽ تعليم ۾ فرق به ظاهر ڪريان، جن جي ڪري حق ۽ باطل جي امتياز ڪرڻ ۾ اختلاف نمودار ٿئي ٿو. لهذا پنهنجي دل ۾ چيم ته سڀ کان اول، منهنجو مطلب شين جي حقيقتن جي ڇاڻ سڃاڻ لهڻ آهي، تنهن ڪري اهو ضروري آهي ته علم جي حقيقت جي جاچ ڪئ وڃي ته اها ڇا آهي؟ پوءِ هيءَ ڳالهه مون اڳيان ظاهر ٿي پيئي ته ” يقيني علم“ ئي آهي، جنهن ذريعي شيون اهڙو ته کلي پڌريون ٿين ٿيون، جو پوءِ شڪ جي ڪا جاءِ نه ٿي رهي، جنهن ۾ غلطي ۽ وهم جو ڪو امڪان ئي نه آهي، نه وري ڪو دل ۾ ئي اهڙو خيال اچي سگهي ٿو. يقيني علم، خُطا کان هر حالت ۾ خالي هجي ۽ غلطي کان اهڙو اڻ ڳُس ۽ سلامت هجي، جو جيڪڏهن ان کي ڪوڙي ڪرڻ جي ڪيتري به ڪوشش ڪئي وڃي، ته اها ڪنهن به قسم جو

ڪو شڪ انڪار پيدا نه ڪري، پوءِ اهڙي ڪوشش اهو شخص ئي چو نه ڪري، جو پٿر ڪي سون بدلايو ڇڏي، لٺ کي نانگ جي صورت ڏيئي سگهي! هاڻي جڏهن مون کي پڪ آهي ته ڏهه، ٽن کان وڌيڪ آهن ته پوءِ ان حالت جيڪڏهن ڪو ڪٽي مون کي چوي ته ”نه نه ، ٽي ڏهن کان وڌيڪ آهن ان جي ثابتيءَ مان هن لٺ کي نانگ ٿو بنائي ڏيکاريان“

 پوءِ سچ پچ جيڪڏهن ائين ڪري به ڏيکاريائين مون خود پاڻ اکين سان به ڏٺو، پر ان سببان جنهن ڳالهه جو مون کي علم آهي (ته ڏهه ٽن کان گهٽ آهن) تنهن ڪنهن به قسم جو شڪ پيدا ٿي نه ٿو سگهي. هان هن جي اهڙي شعبده بازيءَ تي عجب ضرور ڪائيندس، باقي پنهنجي علم شڪ ته ڪڏهن به ڪري نه ٿو سگهان، ان کان پوءِ هي به سمجهيم ته جنهن به شي کي مان هن نموني سان نٿو ڄاڻان ان تي هن قسم جو ڪو يقين به آڻي ٿو سگهان. ته پوءِ اهو علم بي پروسي بي سلامتي نه آهي، سو ”يعني علم“ هرگز نه آهي.

بي اعتقادي ۽ علمن جــو انڪار[1][15]

1 - مَدَاخِلُ السَفْسَطة وجَحْد العُلوم

مون پوءِ پنهنجي علمن جي تفتيش شروع ڪئي، ۽ ڏٺم تــه مــان اهــڙي علم (يقيــني علم) ڪــان بلڪــل ڪــورو آهيــان، فقــط اهي شــيون جن جوتعلــق حواســن ســان آهي، يا جيڪي ”ضروري سچ“ آهن، تن ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ٿو ڄاڻان تنهن ڪــري چيم تــه هــاڻي هن نــا اميديءَ ڪان پــوءِ مشــڪل ڳــالهين کي ســمجهڻ ڪــاڻ مون لاءِ رڳو هڪــڙي واٽ ڪليل آهي، ۽ اها هيءَ آهي ته

---

[1] [15] مداخل السفسطته و جحداالعلوم؛- سفسطته، يوناني لفظ آهي (سوفيزما Sophisma جنهن جي معنيَ آهي شين جي ڄاڻ ۽ مهارت هجڻ“ انهيءَ مان ئي يوناني لفظ”سفسطيس“(sophists) نڪتل آهي، هاڻ ان مان مراد آيه ماڻهو آهن، جي ڦلائيندڙ قول استعمال ڪن ٿا ۽ ڪلام ۾ ٻئي کي ٺڳڻ خاطر مغالو پيدا ڪندا آهن، چاڪاڻ ته انهن تعليم کي هڪ هنر ڪري ورتو هو ۽ پنهنجن شاگردن کي اهڙا سبق پڙهائيندا هئا. جيئن هو بحث مباحثي ۾ ڪامياب ٿي نڪرن ۽ مخالف جي هر دليل کي صيح يا غير صحيح طريقي سان ڊاهي وجهن.

شين کي ظاهر ظهور هجڻ جي بنياد تي سمجهيو وڃي اهي (ظاهر ظهـور) ضـروري سـچ حـواس ورايـون شيون آهن (جن کي انسان بخوبي ڏسي سگهي ٿـو، خيال   آڻي سگهي ٿو) لهذا اهو ضـروري ٿي پيـو آهي ته پهريـائين انهن کي بخـوبي سـمجهجي تـه جـيئن هي يقين ٿئيم ته منهنجو محسوسـات تي پروسـو کـرڻ ضروريات کي غلطين کـان آجـو سـمجهڻ بـه اهـڙو ئي آهي ڇا جهـڙو مـان هن کـان اڳ تقليـد جي معـاملي سمجهندو هوس ته ان کـا غلطي کـانهي، يـا جـيئن جــو اکــثر مــاڻهو نظــر يــات کي غلطين کــان دور سلامت خيالن کن ٿا؛ منهنجو پروسو هک ثابت حقيقت مثــل آهي، جنهن کــو بــه شــک نــه آهي! پــوءِ تــه محسوسات ضـروريات تي غـور لاءِ نهـايت کوشـش سـاڻ متـوجهه ٿيس تـه جـيئن ڏسـان تـه مـون کي انهن متعلق کو شک ته نه آهي، (يا کو شک جو امکان بـه آهي.) ليکن هن شک پيدا کنـدڙ کوشـش، آخـر کـار مـــون کي هن نـــتيجي تي آڻي رســـايو، جـــو مـــان محسوسـات کي بـه غلطين کـان سـلامت نـه سـمجهڻ لڳس، هي شک ويو وڌنـدو پکڙبـو پـذائڻ لڳـو تـه محسوسات تي پروسو کيئن ٿو کري سگهجي؟ ســپ کان زياد ه طاقتور حس اک جـو آهي اهـا بـه جـڏهن

پاڇي کي ڏسي ٿي ته سمجهي ٿي تـه اهـو بيٺـو آهي ۽
ڇُـري کـو نه ٿو، ۽ پوءِ اهو فيصلو ٿي ڪري وجهي تــه
پاڇي کي ڪا حـرڪت ڪـانهي، مگـر ڪجھ وقت ڪـان
پوءِ تجـربي ۽ مشـاهدي ڪـرڻ مـان ڄـاڻي ٿي تـه اهـو
چرندڙ آهي ۽ اهو (سج جي ڪري پيـدا ٿيـل پـاڇو) ڪـو
هڪ ئي دفعي ڪـو نه ڇُريو آهي پر در جي بدر جي ٿـور
ٿورو ٿي چرندو رهيو آهي ايتري قدر جـو هـو ڪنهن بـه
وقت هڪ هنڌ بيٺو ئي ڪــونهي وري جـڏهن تـاري جي
طرف نهاري ٿي، ته ان کي دينار برابر ننـڍو ڏسـي ٿي،
ليڪن جاميٽري (هندسه) جي حسـاب هي ثـابت ڪـري
ڏيکــاريو آهي تــه اهــو مقــدار ۽ زمين کــان بــه وڏو
آهي. محسوسات جا اهي ۽ اهڙا ٻيـا بـه گهڻـائي مثـال
آهن، جو اُنهن متعلق حس پنهنجو حڪم ڏئي ٿو ته وري
عقل ان کي اهڙو ڪوڙو ڪري ٿو ڏيکاري، جـو حس لاءِ
پنهنجي بچاءَ جي ڪا راهه ئي نـه ٿي رهي. پـوءِ چيم تـه
محسوسات تي ڀروسو به هاڻ نه رهيو غالباً ”عقليـات“
جي بنادي (پهرين اصـولن مـان آهن، شـايد اهي اعتبـار
جوڳا هجن. جيئن اسان جو چوڻ ته ڏهه ٽن کــان وڏيڪ
آهن ۽ نفي ۽ اثبــات ڪنهن بــه شــيءِ ۾ هڪ ئي وقت
جمع ٿي نٿـا سـگهن ۽ جـيئن تـه ڪابـه شـيءِ حـادث ۽

قديم ٿيو نٿي سگهي نه وري موجود معدوم يا واجب محال.[16]

[16] معدوم؛ نابود، فنا ٿيل، واجب ؛ ضروري، لازمي ، محال؛ ناممڪن غير ضروري، اجايو.

اتي حس ڦري چوڻ لڳو ته ”چا عقليات تي پروسي رکڻ مان به توں اها اميد نه ٿو رکين جيڪا محسوسات تي پروسي رکڻ رکي هيئي؟ تحقيق هن ڪان اڳ توں مون تي پروسو ڪندو آئين، پر جڏهن وري عقل آيو ته ان اچي مون کي ڪوڙو ڪيو سچ پچ جي عقل وچ نه اچي ها، ته توں مون کي صحيح سمجهندو رهين ها. ممڪن آهي ته عقل جي ادراڪ کان ٻاهر ڪا ٻي شيءِ هجي، جا جڏهن ظاهر ٿئي ٿي ته اچي هن عقل کي به ڪوڙو ڪري! جهڙي طرح جڏهن عقل ظاهر ٿيو تڏهن حس کي ڪوڙو ڪري ڏيکاريائين؛ پر اهڙي اد راڪ جو رونما (ظاهر) نه ٿيڻ ڪو ان جي نه ٿيڻ نه هئڻ جو دليل نه آهي!

منهنجي دل ته پوءِ ان جي جواب ذرا هٻڪي پئي، حواس سندس شڪ کي، ننڊ واريءَ حالت جي مثال مان وڌائيندا رهيا ڪيس چوڻ لڳا ته چا توں جو ڪجھ ننڊ ڏسين ٿي، ان تي اعتبار نه ٿي ڪرين

اتي ڪيترين حالتن کي خيال ۽ آڻين ٿي، جن کي تون قائم دائم سمجهين ٿي ۽ انهن ۾ ڪو شڪ نه ٿي آڻين پر وري جڏهن تون جاڳين ٿي ته ڄاڻين ٿي ته هي سڀ خيال ۽ پروسا بي بنياد ۽ بي اصول هئا.
لهذا تون ان ڳالهه تي ڪيئن يقين رکي سگهين ٿي ته هو جيڪو ڪجهه تون جاڳڻ جي حالت ۾ حس يا عقل سان سمجهي ڪرين ٿي، سو سڀ، بنسبت تنهنجي موجود حالت جي، صحيح ۽ سچ آهي ؟ ممڪن آهي تنهنجي مٿان اهڙي حالت اچي وئي آهي (وارد ٿئي)، جنهن جو لاڳاپو تنهنجي جاڳڻ (سجاڳي) تنهنجي جاڳڻ واريءَ حالت سان اهڙو هجي، جهڙو تنهنجي جاڳڻ واريءَ حالت جو تنهنجي ننڊ واريءَ حالت سان آهي ۽ تنهنجي سجاڳي (جاڳڻ واريءَ حالت) بنسبت انهيءَ (حالت) جي ننڊ مثل هجي! پوءِ جڏهين تون انهيءَ حالت کي رسندين ته اتي توکي يقين ٿي ويندو ته جيڪو تو عقل سان سوچيو سمجهيو هو، اهو سڀ بي فائدو خيال هو ۽ بس شايد اِها اُها حالت هجي، جنهن جي صوفي دعويٰ ڪن ٿا، هو چون ٿا ته جڏهن هو پاڻيءَ ۾ ٻيون هٽن ٿا ۽ پنهنجن حواسن کان گم ٿيو وڃن ٿا، تڏهن هو ان وقت اهڙين حالتن جو مشاهدو ڪن ٿا، جي عقل (معقولات) سان نهڪي نه ٿيون اچن.

اها حالت شايد مـوت آهي، جنهن ڏانهن اللـه جي رسـول اشارو فرمايو آهي تـه ”مـاڻهو ننـڊ ۾ آهن، جـڏهن مرنـدا، تڏهن سجاڳ ٿيندا.“ تي سگهي ٿو ته هن دنيا جي حيــاتي، بنسبت آخـرت جي، مثـل ننـڊ جي هجي، پـوءِ جـڏهن کـو مـري ٿـو تـه هـو اتي اهڙيـون حـالتون ڏسـي ٿـو جي هن دنياوري زندگي جي خلاف آهن ۽ پـوءِ ان وقت کيس چيـو وڃي ٿو ته ”تحقيق اسان تنهنجو پردو تـو تـان هٽـايو آهي، ســو اڄ ڏينهن تنهنجي نظــر ڏاڍي تــيز آهي.“[17]

[17] قرآن شريف؛ **وکشـفنا عنـک غطـاءَ ک فبصـرُک اليوم الحديد**.(سورة ق 50.22)

گمراهي کان بچائيندڙ.[1]

[2] امام غزاليءَ کي(حجة الاسلام جو لقب مليل هو.

[3] ايران ۾ هک شهر

[4] ”علم الجــدل“ اهــو علم آهي. جنهن ۾ رائــزني ۾ بحث مباحثو کيو ويندو آهي.

[5]

[6] هت ” ديني پاءَ “ مصـنف جي تصـور ۾ آيـل شـخص ڏانهن اشارو آهي، ته جـيئن سـلڻ ۾ سـهنجائي ٿـئي ۾ بس.

جڏهن هي خيال منهنجي دل م آيا ۽ گهٽو اندر پئي ويا، تڏهن انهن لاءِ کـنهن علاج ڳـولڻ جي کـوشـش کـيم ،

مگر ڪا آساني ميسر ٿي نه سگهي، چاڪاڻ ته آخر ان سپ ڪي ڪنهن دليل سان دفع ڪرڻو هو، ڪنهن دليل ڪـڙي ڪـرڻ لاءِ وري بنيـادي اصـولن (العلـوم الاوليـه) جي ڄاڻ ضروري آهي ۽ جيستائين ان ڳالهه کي تسليم نه ڪيو وڃي ته لاعلاج ٿي پوندو ۽ تقريبن ٻه مهينا اچي گـذريا جــو مــان ٻــه اعتمــاديءَ جي حــالت ٿي پــوي. جيتوڻيڪ زبان سان اهـڙو اقـرار نـه ٿي ڪيم. نيٺ اللـه تعاليٰ انهيءَ مرض ڪـان شـفا نصـيب ڪـئي، ۽ منهنجـو نفس تندرسـتيءَ ۽ اعتــدال ڏانهن مــوٽي آيــو. عقلي ضروري شيون (الضرور يات العقليه) وري مقبول پيون ، ۽ مان انهن تي امن ۽ يقين سان ڀروســو رکڻ لڳس مگــر هي ڪــو دليلن جي نظم و نســق يــا ڪلام جي ترتيب سببان نه هو، مگر ان روشنائي سـببان هـو، جـا الله تعاليٰ منهنجي سيني ۾ پلٽي، ۽ اهـا روشـنائي ڀـوءِ گهڻن ئي علمن جي لاءِ ڪنجي ٿي پيئي.

هاڻي جو شخص اهو گمان رکي ٿـو تـه ڪشـف صـاف دليلن تي موقوف ۽ مختصر آهي ته ڀوءِ ان ڇڻڪ اللـه تعاليٰ جي وسيع رحمت کي تنـگ ڪيـو آهي ۽ جـڏهن الله تعاليٰ جي رسـول ڪـان ”الشـرح“ جي معـنيٰ پڇي ويئي جيئن جو قرآن پـاڪ ۾ آهي تـه فمن يـرد اللـه ان يهد يه يشرح صدره للاسلام[1]

[1] جنهن کي الله تعـاليٰ هـدايت ڏيڻ چاهينـدو آهي تـه پوءِ ان جو سينو اسلام لاءِ ڪشادو ڪندو آهي.

تڏهن پـاڻ فرمايـائون تـه اهـو هڪ نـور آهي، جـو اللـه تعـاليٰ دل پلـٽي تـو،“[2] ([2] هـو نـور يقـذ ف الله تعاليٰ في القلب)
جڏهن ڪانئن دريـافت ڪيـو ويـو تـه ان جي نشـاني ڇـا آهي، تڏهن فرمايـائون تـه ”نڳيءَ جي گهـر ڪـان هٽجي وڃڻ دائمي گهر ڏانهن رجوع ڪرڻ“[3] [3] التجـافي عن دار الغرور، و الاء نابة الي دار الخلود
انهيءَ ساڳئي نور بابت پاڻ فرمايو اٿن ته ”تحقيق اللـه تعاليٰ خلـق ڪي اونـداهيءَ خليقـو، پـوءِ پنهنجي نـور منجهان ڪجھ انهن تي ڇٽيـائين.“[4] [4] اِن اللـه تعـاليٰ خلق الخلق في ظلمة ثم رش عليهم من نور.

انهيءَ نور مان ڪشف جي طلب ڪرڻ گهـرجي اهـو نور ڪـن وقتن تي الاهي فيض مان جوش ڪـائي ٻـاهر نڪـري تـو؛ لهـذا ضـروري آهي تـه ان لاءِ منتظـر ٿي ويهجي، جـيئن جـو پـاڻ سـونهارن فرمـايو آهي تـه ”تحقيـق، توهـان جـو پالڻهـار اوهـان جي زمـاني جي

ڏينهن رحمت جون پلٽون ڪري ٿو، پوءِ توهان انهن جي راهه اچو (ته جيئن فيضياب ٿيو)“[5]

[5] ان لربکم في ايام دهرکم نفحات الا فتعرضو لها.

هنن ڳالهين ٻڌائڻ مان منهنجو مقصد هي آهي ته طلب لاءِ ڪامل ڪوشش ورتي وڃي، تان جو تاٽي ان شيءَ جي طلب وٽ چيڙو ڪجي، جنهن جي طلب نه ڪئي ويئي آهي. چالاءِ جو بنيادي اصول (اوليات) ڪو مقصود نه آهن، جو اهي ته حاضر آهن جڏهن حاضر جي ڳولا ڪبي تڏهن اهو وڃائجي ويندو؛ جيڪو ان شيءَ جي طلب ڪري ٿو، جنهن جي ڪري گهرجي، ته پوءِ ان تي ڪابه تهمت لڳائي نٿي سگهجي، بشر طيک هو انهيءَ مطلوب جي طلب قصه رهجي وئي هجي. (يعني ته مطلوب جي ڳولا ڪندو رهيو. مگر ان کي هٿ ڪري نه سگهيو).

طالبن جا قسم

جڏهن الله تعـاليٰ پنهنجي فضـل ۽ كـرم سـان ، مـون کي هن مرض مان شـفا ڏني، تـڏهن طلب ڪنـدڙن جـا قسم مون وٽ چارهي وجي رهيا.

(1) المتڪلمون: اهي هيءَ دعويٰ ڪن ٿا تـه هـو اهـل راءِ ۽ اهل نظر آهن.

(2) الباطنيه: هي وري پاڻ کي صـاحب تعيلم سـڏائين ٿا ۽ انهن جي خـاص ڳـالهه هيءَ آهي تـه هـو ”معصـوم امام“ کان هدايت وٺن ٿا.

(3) فيلسوف: هي سمجهن ٿا ته اسين اهـل منطـق ۽ اهل برهان آهيون.

(4) صـوفي: وري هيءَ دعـويٰ رکن ٿـا تــه اهي اللــه تعــاليٰ جــا خــاص بنــدا آهن ۽ اهــل مشــاهده ۽ اهــل مڪاشفه آهن.

مون هاڻ پنهنجي دل ۾ چيـو تـه حـق هنن چئن قسـمن کان ٻـاهر ڪـو نـه هونـدو، ڇـا لاءِ تـه حـق جي راهه جـا طالب هي ئي آهن ۽ جيڪڏهن حـق هنن چئن ۾ ئي نـه لڌو، ته پوءِ حق جي تلاش لاءِ ڪو غرض باقي نٿو رهي، تقليد کي ڇڏڻ کان پـوءِ، وري ان ڏانهن مـوٽڻ لاءِ ڪـو سبب نٿو رهي، ڇا لاءِ ته مقلد لاءِ هي شرط وڏل آهي، ته هو اهو نه ڄاڻي ته ڪو هو مقلد آهي. جنهن وقت ان جـو عـوام آيس، تنهن وقت سـندس تقليـد جـو شيشـو

پڇي پيـو، جـو وري ڪنهن ڳنـڍ جـوڙ سـان ٺيڪ نـه ٿـو ٿئي؛ جيستائين ان کي باھ □ پگھـاريو نـه وڃي □ نـئين سر ٺاٺيو وڃي.
ان بعد، هنن ڇئن رستن تان لنگهڻ لاءِ تڪڙو قدم کنيم. شــروع عـالم الڪلام سـان ڪيم، پـوءِ فيلسـوفن جـو طريقو ڏٺم □ ان کـان پـوءِ باطنيـه جي تعليم □ آخـر □ صوفين جي طريقي جي جاچ پڙتال شروع ڪري ڏنيم. جيئن ڇاڻان ته انهن ڇا ڇا حاصل ڪيو آهي.

علم الڪلام[6] ان جو مقصد □ قل

6 مســلمان □ ”علم الڪلام“ جــو رواج ان وقت پيــو جـڏهن ڪن عـالمن ديـني عقيـدي تي بحث جي دوران، ان کي صـحيح ثـابت ڪــري ڏيڻ خــاطر، عقلي دليلن، امـداد □ منطقي حجتن جي مـدد وٺنـدا هئـا. لامزمـا ان ڪــري لفظي جڳهــڙا □ منــاظر و قــوع □ آيــا □ هي منــاظري جــو رســتو جنهن کي کي ”ڪلام“ چئجي و، سو سـيني علمن سـان لاڳـو ٿي ويـو. انهيءَ ڪـري ئي مختلف فرقا پيدا ٿيا. هاڻي اهي سڀ عـالم، جي ديـني

عقيــدي تي علقي ۽ منطقي بحث ڪنــدا هئــا، تن کي ”متڪلمون“ يا ”علم ڪلام وارو“ سڏيو ويندو هو.

مون پوءِ ”علم الڪلام“ سان ابتـدا ڪـئي، انهيءَ کي حاصــل ڪيم ۽ چڱي طــرح ســمجهيم ان علم جي محقـق عـالمن جي ڪتـابن جـو مطـالعو ڪيم ۽ پڻ ان علم تي ڪجهه ڪتــــاب لکيم، ليڪن ڏٺم تــــه هي علم پنهنجي مقصــد لاءِ ڪـافي هــو، پــر منهنجي مقصــد لاءِ اڻپورو آهي، سندس مقصد رڳو هي هو تـه اهـل سـنت جي عقيدي جي حفاظت ڪـري اهـل بـدعت جي گـوڙ گهمسـان ڪـان ان کي بچـائي ۽ سـنڀالي. بيشـڪ اللـه تعـاليٰ پنهنجي رسـول جي معـرفت پنهنجن بنـدن کي هڪ اهـڙو عقيـدو ڏنـو آهي، جـو ئي حـق آهي، جنهن ۾ انهن جي دين ۽ دنيا جي ڀلائي آهي، جيئن جــو قــرآن ۽ حــديث ان جي خــبر ڏني آهي (قــرآن ۽ حــديث ۾ اهــو عقيدو بيـان ڪيـل آهي) پـوءِ شـيطان بـدعتي مـاڻهن ۾ اهڙين ڳـالهين جـا اڇي وسوسـا وڌا، جي ”سـنت“ جي سراسر خلاف هيـون ۽ هـو انهن خلاف شـروع ڳـالهين کي ڇهڻي پيا، ۽ قريب هـو جـو صـحيح راهه تي هلنـدڙن جي سـچي عقيــدي کي منجهــائي وجهن ٿــا. عين ان وقت، الله تعاليٰ متڪلمن جي هڪ جماعت پيد اڪئي ۽ انهن جي صــلاحيتن ۽ حواســن کي چوريــو تــه اٿي

ترتيب ڏنل ڪلام سان سنت جي مدد ڪن، جو (ترتيب ڏنل ڪلام) اهل بدعت جي دغابازيءَ تـان پـردو هٽـائي. هن سببان ئي علم ڪلام ۽ ان جا پـيرو پيـدا ٿيـا. انهن مان هڪ جماعت انهيءَ ڪم کي پـورو ڪيـو. جنهن لاءِ الله تعاليٰ کيس مقرر ڪيو هو ۽ سنت جي ڪاميـابيءَ سان حفاظت ڪـئي ۽ انهيءَ عقيـدي جـو خـوب بچـاءُ ڪيو، جو پيغمـبر جي طرفـان مليـل هـو ۽ بـدعت کي ٺيڪ درســت ڪيــو. پــر انهيءَ ۽ هنن انهن مقــدمات (اوائلي، شــروعاتي اصــولن ڪــارروائيءَ) تي پروســو ڪيو. جي هنن پنهنجي مخالفن کـان ورتـا هئـا. جن جي مڃڻ لاءِ خود مجبور هئا. پوءِ يا تقليد سـببان يـا اجمـاع امت جي ڪــري، يــا وري قــرآن ۽ حــديث کي بنــا سـمجهڻ ۽ سـگهڻي قبـول ڪـرڻ جي ڪـري انهن جـو اڪثر غور ۽ خوض مخالف جي انهن ڳالهين کي پــڌري ڪرڻ تائين وڃي رهيو، جي هڪ ٻئي جي ضـد ۾ هيـون ۽ بــاقي ســندن ســموري ڪوشــش پــاڻ کي پنهنجن مسلمات تي ڪار بند رهڻ جي تنقيد تـائين وڃي رهي. هي عمل صرف انهيءَ شـخص جي حـق ۾ ٿـورو نفـع بخش آهي، جو ضروريات کان سـواءِ ڪنهن شـيءِ کي مڃڻ لاءِ تيار نه آهي.

تنهن ڪري، علم الڪلام مون لاءِ ڪافي ثابت نه ٿيو نه وري انهن مرضن جي لاءِ شفا ٿيو ته جڏهن علم الڪلام جو هنر پيدا ٿيو منجهس گهڻو خوف ڪيو ويو ان کان پوءِ جڏهن گهڻو زمانو گذريو، تڏهن متڪلمن کي به اهو شوق جاڳيو ته شين جي حقيقتن کي چڱيءَ طرح سمجهڻ کان پوءِ ان سمجهه جي ذريعي " سنت " جو بچاءُ ڪيو وڃي. اهو سوچي پوءِ هو "جوهر[7] عرض[8] " انهن جي خاصيتن تي ڳوڙهو ويچار ڪرڻ لڳا. [7][6]

6 7جوهر عرض

"جوهر" ان کي چئجي ٿو، جو پنهنجي وجود قائم رکڻ لاءِ ٻئي جو محتاج نه هجي. "عرض" اها شيءِ آهي، جا خود بخود قائم نه ٿي رهي، مگر پنهنجي قيام لاءِ ٻيءَ شيءِ جي محتاج رهي ٿي، جهڙوڪ رنگ جو پنهنجي وجود لاءِ جسم جو محتاج آهي، اڳوڻن فلسوفن"عرض" کي 9 قسمن ورهايو آهي. الڪم، الڪيف، الاضافه الاين، المتيٰ الملڪ، الوضع، الفعل، الانفعال.

پر چاڪاڻ ته انهن جي علم جو خاص مقصد اهو نه هو تنهن ڪري انهيءَ متعلق سندن ڪلام آخري حد کي نه رسيو غير مڪمل رهيو انهيءَ مان ايترو به

حاصل نه ٿيو، جو پريشانيءَ جي انهن اونداهين کي صفا ميٽي ڇڏي، جي باهمي اختلاف سبب ماڻهن مٿان ڇانيل آهن. اهو بعيد نه آهي ته مون کان سواءِ، ٻين لاءِ علم الڪلام مان حاصل ٿيل نتيجا تسلي بخش ثابت ٿيا هجن، پر مان ته هن ڳالهه □ شڪ ئي نٿو آڻيا، □ سمجهان ٿو ته انهن مان گهڻا راضي ٿيل آهن، ٿوڙي جو هن قسم مان جو ڪجهه حاصل ٿئي ٿو، اهو ڪن ڳالهين □ تقليد سان رليل مليل آهي □ ان سان گڏ، ”اوليات“ (لاجواب حقيقتن) مان به نه آهي.

خير، هتي منهنجو غرض پنهنجو حال ٻڌائڻ آهي □ نه انهيءَ جو انڪار ڪرڻ، جنهن ان (علم الڪلام) مان شفا حاصل ڪئي آهي، ڇا لاءِ ته جهڙو مرض اهڙي دوا، بيشڪ ڪي دوائون اهڙيون به آهن،جن سان ڪو مريض شفاياب ٿئي ٿو. ته ڪو وري بيماري ٿيو پوي.

فلسفو

”علم الڪلام “ کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ، ”فلسفي“ ڏانهن وڌيس. ان جي مطالعي کان پوءِ، يقين ٿيم ته اهو شخص هن علم جي بگڙيل حصي کان مطلع ٿي نٿو سگهي، جنهن انهيءَ علم جي چوٽي سر نه ڪئي

هجي، ايـتري قـدر جـو وجي ان جي زبردسـت عـالمن سـان برابـري كـئي هجيس، بلڪ انهن كـان زيـاده مهارت حاصل ڪري، انهن جي درجي ڪان به مٿي هليو ويو هجي ۾ انهن اونهاين ڪان واقف ٿيو هجي، جن ڪـان فلسـفي ۾ نقص (بگـاڙ) جي سـندس دعـويٰ ڪي وزن ڏنو ويندو ۾ صحيح تسليم ڪيـو وينـدو. حقيقت ۾ مـون علماءِ اسلام ۾ ڪو به اهڙو نـه ڏٺـو آهي، جنهن پنهنجـو سارو ڌيان هن طـرف ڏنـو هجي ۾ جـو ايـترو ڪمـال حاصل ڪري سگهيو هجي.
متڪلمن جي ڪتابن ۾، جـتي هـو فيلسـوفن جي رد ۾ بحث ڪن ٿا، اتي سواءِ ڪن ٿورڙن گمنام ٽڙيـل پکڙيـل جملن جي پيو ڪي ڪين آهي، ايتري قـدر جـو هن علم جا مـاهر تـه در ڪنـار، پـر عـام سـمجهه وارو مـاڻهو بـه ٺڳجي نٿو سگهي. مون پوءِ بخوبي معلـوم ڪـري ورتـو ته هن علم ڪي سـمجهڻ ۾ ان جي تهه ڪـان بـاخبر رهڻ ڪان سواءِ ان جي ترديد ڪرڻ، چٽڪ اونداهيءَ ۾ ٿاڦوڙا هڻڻا آهن، لهذا مون ان علم ڪي ڪتابن مـان پـراڻن جي وڃري ڪوشش ورتي ۾ اهو سڀ ڪجهه ، سـواءِ ڪنهن اسـتاد جي مـدد جي رڳـو مطـالعي جي زورتي ڪنـدو رهيس، چنانچه شرع علمن جي تدريس ۾ تصنيف ڪان جنهن وقت بـه ڪـا فـراغت ملنـدي هـئي تنهن وقت

انهيءَ علم مشغول رهندو هوس. ان وقت مان بغداد
 ٽن ســون شــاگردن کي درس تعليم ڏيڻ جي بــار
هيٺ هـوس. اللـه تعـاليٰ منهنجي هن سـڪٽي مطـالعي
جي طفيل (جو هنن گهڙين ڪنـدو هـوس)، مـون کي
فيلسوفن جي علمن جي انتها کـان، ٻن سـالن کـان بـه
گهٽ عرصي اندر، مطلع فرمايو، فلسفي کي سـمجهڻ
کان پوءِ به مان قريباً سارو سال، ان تي مسلسل فڪر
ڪندو رهيس،   ان تي بـار بـار ويچـار ڪنـدي، ان جي
اونهاين کي ڳوليندو رهيس، تان جو اچي ان جي ٺڳي
دولاب کان واقف ٿيس ان جي صحيح معتبر نقطن
جي به خبر پيم، ايتري قدر جو ائين چئي ٿو سـگهان تـه
هي سـپ خـبر واقفيت اهـڙي حاصـل ڪيم، جنهن
ڪـو شڪ باقي نـه رهيـو مـون کي يقين   اطمينـان
نصيب ٿيو.
هاڻي فلسفي جي ڪهـاڻي فلسـيفن جي مـاحول جي
ڳالھ ٻـڌو! ڇـا لاءِ جـو مـون ڏٺـو آهي تـه اهي مختلـف
قسمن جا آهن انهن جا علم مختلف آهن، ليڪـن انهن
کي گهڻن قسمن هوندي به الحاد ڪفر جو تڪـرو لڳل
آهي، جيتــوڻيڪ انهن کي قــديم بــه آهن، تــه ڪي
قديم تـرين بـه ڪي اوائلي آهن تـه ڪي بلڪـل جديـد

قسم جا فيلسوف به، جن □ ڪي حق جي ويجهو آهن ،
ڪي ان کان گهڻو پري آهن.

فيلسوف، جن تي ڪفر جو داغ لڳل آهي،
۽ انهن جا مختلف فرقا

اوهان کي معلوم هئڻ گهرجي ته فيلسوف، باوجود گهڻن فرقن ۽ مختلف مذهبن جي ٽن قسمن ۾ ورهايل آهن.

الدهريون ، والطبيعيون ، والإلهيون.

(1) دهري، (2) طبيعي، ۽(3) الاهي.

پهريون فرقو جهونن فيلسوفن جو آهي، جي دنيا جي پيدا ڪندڙ (جوهر چيز کي چاٽندڙ ۽ هر شيءِ تي قدرت رکندڙ آهي) جا انڪاري آهن. هي ٽولو هن خيال جو آهي ته دنيا اصل کان ئي ائين آهي جئين هينئر آهي، موجوده آهي ۽ ان جو ڪو بنائيندڙ ڪونهي ۽ حيوان نطفي مان نهي ٿو ۽ نطفو حيوان مان جڙي ٿو ۽ اهو سلسلو هميشه کان جاري آهي ۽ اهو ائين ئي هو ۽ ائين رهندو. هي بيدين آهن، جن کي ڪو مذهب ئي ڪونهي.

بيا طبعي آهن هي اهي آهن جن طبيعي عالم
گهٽيون کوجنائون ڪيون آهن حيوانات نباتات جي
رازن تي ڳوڙهو ويچار ڪن ٿا حيوان جي عضون
جي وڏ ٽڪ جي علم گهٽو اونهو ويا آهن، ان سڀ
 هو الله تعاليٰ جي ڪاريگري سندس حيرت انگيز
حڪمت ڏسن ٿا، جنهن ڪري مجبوراً هو هڪ حڪمت
پرئي پيدا ڪندڙ جا معترف ٿين ٿا. جو شين جي مقصد
 مراد کان بخوبي واقف آهي (وأكثروا الخوض في
علم تشريح أعضاء الحيوانات)، جڏهن به ڪو
مفڪر، علم تشريح الاعضاءَ جو مطالعو ڪري ٿو
عضون جي فائدن کان واقف ٿئي ٿو، تڏهن ان کي هي
ضروري علم به حاصل ٿئي ٿو ته جنهن حيوان جي
اهڙي بناوت ڪئي آهي، تنهن پنهنجي هنر جو ڪمال
ڏيکاريو آهي، خاص ڪري انسان جي بناوت سندس
ڪاريگريءَ جي ته ڪا حد ئي ڪانهي. ليڪن جيئن ته
قدرت (جي ڪارنامن) گهٽي کوجان ڪندي، هو ان
مزاج جو اعتدال ڏسن ٿا. جو سندن خيال حيوان جي
قوتن کي برقرار رکڻ وڏو اثر رکي ٿو، تنهن ڪري
هو ان راءِ جا آهن ته انسان جي قوت زائل ٿيو وڃي
ٿي. جنهن وقت مزاج زئال ٿئي ٿو پوءِ زنده نه ٿي
رهي جڏهن ڪا شيءَ فنا ٿئي ٿي، ته ان شئي جو

وري زنده ٿي موٽڻ مڃڻ □ ئي نٿو اچي.(اهو مسئلو
عقل کان ٻاهر آهي). هو پوءِ هي خيال رکن ٿا ته روح
مري ٿو □ موٽي نه ٿو ، جنهن ڪري هو آخرت، بهشت
□ دوزخ، حشر □ نشر، قيامت □ حساب جو انڪار
ڪن ٿا، وٽن چڱي ڪم جو ڪو ثواب ڪونهي □ نه وري
ڪنهن برائي لاءِ ڪا سزا ئي آهي. ٻي لغام هئڻ
سببان، هو حيوانن مثل، پنهنجي نفساني خواهشن □
غرق آهن. هيءُ ٽولو به (ڦهريئن ٽولي وانگر) ٻي دينن
جو ٽولو آهي، ڇا لاءِ جو ايمان جو اصل بنياد الله
تعاليٰ □ آخرت کي مڃڻ □ آهي، □ وري آخرت جو
سراسر انڪار ڪن ٿا، جيتوڻيڪ الله تعاليٰ □ سندس
صفتن جو انڪار نٿا ڪن (مٿن ايمان رکن ٿا.)
ٽيون ٽولو الاهي فيلسوفن جو آهي، جنهن □ بلڪل
پويان فيلسوف آهن، جهڙوڪ سقراط جو افلاطون جو
استاد آهي □ افلاطون وري ارسطاطاليس جو استاد
آهي □ ارسطا طاليس اهو آهي، جنهن انهن لاءِ
منطق مرتب ڪيو □ علمن کي چڱيءَ طرح مدون
ڪيو، □ سندن لاءِ چٽائيءَ سان اهو ڪجهه لکيائين جو
اڳ لکيل نه هو، □ انهن جي عملن □ جا ڪجهه خامي
هئي. تنهن کي درست ڪيائين. انهن مٿين ٽئي
فيلسوفن ڦهرين ٻن فرقن ، يعني دهري □ طبعي، جي

ترديـد كـئي ۽ انهن جي عيبن کي اهـڙو کـولي پـڌرو کيـو، جـو ٻيـا انهيءَ کم کـان آجـا ٿي پيـا، انهن جي ٻــاهمي جنــگ کــري (((وکفى اللــه المؤمــنين القتال)) بتقـاتلهم) ”اللـه تعـاليٰ مـومنن کي جنـگ کان ڇڏائي ڇڏيو“[9] [9] قرآن مجيـد ـــ و کفي اللـه المؤمنين القتال!

پـوءِ ارسـطا طـاليس، افلاطـون ۽ سـقراط تي کـڙي تنقيــد کــئي. جنهن ۾ الاهي فــرقي وارن کي خــوب چليائين، ايتري قدر جو هن تنقيد ۾ ايترو پري وجي پيو، جو پاڻ کي مڙين ئي کان الڳ کري ڇـڏيائين، مگـر ان هوندي بـه انهن جي کفـر ۽ الحـاد جي کـارنهن کـان پاڻ کي بچائي نه سگهيو. لهذا اهو واجب آهي تـه انهن کي کــافر شــمار کيــو وجي ۽ پڻ انهن مســلمان فيلسوفن کي به (انهن سان ملايو وجي) جيکي سـندن جماعت جا آهن، جهڙو ڪ ابن سينا، فارابي ۽ اهڙا ٻيـا تنهن هونـدي بـه ارسـطا طـاليس جي علم جي نقـل (ترجمي) کـرڻ ۾ جهڙو هنن ٻن کـم کيـو آهي، اهـڙو ٻئي کنهن به اسلامي فلسـوف نـه کيـو آهي. انهن ٻن کـان سـواءِ، بـاقي جن بـه ان کي نقـل کيـو آهي اهـو خلط ملط کان خـالي نـه آهي ۽ پڙهنـدڙن جي دل بـه ايترو ته پريشان ٿيو پوي ٿي، جو سمجهي ئي نٿو ته ڇـا

پڙهي رهيو آهي؟ □ جڏهن ڪا شيءِ سمجهه □ نــه اچي سگهي، ته ان کي رد يا قبول ڪرڻ جــو ســوال ئي نــه اٿي. ان حالت □ ارسطا طاليس جو فلســفو، جــو پــوءِ اسان وٽ انهن ٻن شخصيتن جي ذريعي پهتو آهي، ٽن قسمن اندر بند آهي.

ومجموع ما صح عندنا من فلسفة أرسـطاطاليس ، بحســب نقــل هــذين الــرجلين ، ينحصــر في ثلاثــة أقسام: -

1. قسم يجب التفكير به.
2. وقسم يجب التبديع به.
3. وقسم لا يجب إنكاره أصلاً فلنفصله

- پهريون اهــو جنهن کي ڪفــر شــمار ڪــرڻ ضــروري آهي،
- ٻيو اهو جنهن کي بي دينيءَ □ ڳڻڻ واجب آهي
- □ ٽيــون اهــو، جنهن جــو انڪــار اصــل نٿــو ڪــري سگهجي،

اجهو هاڻ اسين تفصيل ڏانهن ورون ٿا.

فيلسوفن جي علمن جا قسم

أعلم: أن علـومهم - بالنسـبة إلى الغـرض الـذي نطلبــه - ســتة أقســام: رياضــية ، ومنطقيــة ، وطبيعية ، وإلهية ، وسياسية ، وخلقية.

ڄـاڻڻ گهـرجي تـه اسـان جي مقصـدن مطـابق انهن جي علمن جا ڇهه قسم آهن،

- رياضي،
- منطقي،
- طبيعي،
- الاهي،
- سياسي
- خلقي.

رياضـي علم، حسـاب، جـاميٽري ۽ جهـان جي هـيئت سان تعلـق رکي ٿـو ۽ ديـني ڳـالهين سـان ان جـو کـو واسطو ڪونهي نه انهن جو انڪار ڪري ٿو ۽ نه اقــرار، اگـرچ هي (رياضـي علم) ثـابت ٿيـل حقيقتن (شـين) تي مشـتمل آهي، جن جي سـمجهڻ، بعـد انڪـار ڪـري نٿـو

سگهجي، مگر تڏهن به هن رياضي علم مـان بـه آفتـون پيدا ٿين ٿيون.

پهرين هيءَ آهي ته جڏهن ماڻهو ان تي نظر ڪري ٿـو ته پوءِ ان جي باريڪ نقطن ۾ ظاهر دليلن کي ڏسـي عجب ڪـائن لڳي ٿـو. اهـڙي طـرح فيلسـوفن متعلـق سندس اعتماد سنو ٿئي ٿو ۽ گمـان ڪـرڻ لڳي ٿـو تـه انهن جا مڙيـئي علم، هن علم مثـل روشـن ۽ مـد لـل (دليل سان پريل) آهن (يا هوندا)، ماڻهو سندن عقيدن، مثلاً الله تعاليٰ جي صفتن کان انڪــار ۾ مــذهب ڏانهن ناڪر، بابت ته اڳيئي ماڻهن جي واتان گهڻو ڪجھ ٻڌندو رهي ٿو، پر(محض) انهن جي سڪٽي تقليـد ڪنـدي پـاڻ به ڪافر ٿيو پـوي ۽ پڇڻ ٿـو لڳي تـه ڀلا جيڪـڏهن دين سچو هجي ته هنن فيلسوفن کان مخفي ڪين رهي ها، جي هن علم ۾ هيـترو اونهـا ويـا آهن! پـوءِ جـڏهن ٻُـڌل ڳاليهن تي انهن جي ڪفر ۽ انڪار کان واقـف ٿـئي ٿـو، تـڏهن هي نـتيجو ڪـڍي ٿـو، تـه دين جي انڪـار ۾ حـق آهي، (يعني حـق اهـو آهي تـه دين کي نـه مڃيـو وڃي) مون ڪيترا اهڙا آدمي ڏٺا آهن، جي حق کان گمراھ ٿيـا آهن ۾ محض هن ڪري، جو انهن جـو فيلسـوفن ۾ وڏو اعتقاد هو، ورنه تقليد کان سواءِ وٽن ٻي ڪابه سند نـه هئي. ڪين، هيءَ ئي ڇئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن ڪو

مـاڻهو هڪ هـنر ۾ مـاهر آهي، تـه اهـو كـو ضـروري كـونهي ته هو هر هنر ۾ به ماهر هجي، جيئن كـو ماڻهو علم فقه ۾ علم كلام ۾ ماهر هجي، ته پوءِ اهـو كـو لازم كـونهي ته هـو طب ۾ بـه مـاهر هجي، جيكـڏهن كـو عقليات كان واقف نه آهي ته ان جو اهو مطلب نه آهي ته هو علم نحو كان به غـير واقـف آهي! هـر هـنر لاءِ (خــاص) مــاڻهو آهن، جن ان ۾ وڏو رتبــو ۽ امتيــاز حاصل كـيو آهي، پوءِ جيتوڻيڪ كٽي اهي ٻين هنرن كان بي بهره هئا.

رياضــي عملن جي اصــولن تي كلام (تقريــر) تــه هڪ ثـــابت شـــده حقيقت آهي، (يعـــني، ان متعلـــق، جي حجتون پيش كيون ويـون آهن، سـي واضـح ۽ صـحيح آهن ۽ هـوڏانهن الاهيت تي گفتگـو هڪ تخميـني شـيءِ آهي، جنهن ان جو تجربو كيو آهي ۽ سندس تهہ ۾ ويو آهي، اهو ان كي بخوبي ڄاڻي ٿو، ليكـن جنهن شــخص ۾ اهو اعتقاد ويهي ويو، جو هن تقليد جي عـزت خـاطر اختيار كيو. تنهن تي هن ڳالهہ جو اثر نه ٿو ٿئي. (۽ هــو ان كي قبول نه ٿو كـري) ۽ پنهنجي خسـيس خـواهش، اجائي آكـڙ ۾ ضـد جـو شـكار ٿيـو پـوي ٿـو. هيءَ هڪ وڏي آفت آهي، جنهن كــري اهــو واجب آهي تــه انهن كي روكجي، جي هنن (رياضي) علمن جي گهـرائيءَ ۾

وڃن ٿا، ڇا لاءِ جو ظاهر □ جيتوڻيڪ ان علم جو دين سان ڪو تعلق ڪونهي، ته به ڇاڪاڻ ته اهو فيلسوفن جي علم جي اصولن مان آهي، تنهن ڪري لازمي طور تي انهن جي برائي □ ڪم بختي، منجهن سرايت ڪري ايندي. اهڙا بلڪل ٿورا آهن، جي هن علم سان لنو لڳائڻ ڪان پوءِ به پنهنجو دين صحيح سلامت رکيو اچن ٿا. □ پاڻ تي پرهيز گاري جي لغام چاڙهڻ جي صلاحيت رکن ٿا.

هن سلسلي □ ٻي آفت ان شخص طرفان پيدا ٿي، جو باوجود اسلام ڏانهن مخلص □ سچي هجڻ جي به، اهل هو، سندس خيال وري هي هو ته دين جي مناسب مدد ئي انهي □ آهي ته هر انهيءَ علم جو انڪار ڪيو وڃي، جو انهن ڏانهن منسوب آهي، هن پوءِ انهن جي سڀني علمن جو انڪار ڪيو □ سندن انهن علمن □ اڻ ڄاڻائي جي پڻ دعويٰ ڪئي. تان جو هن انهن جي سج □ چنڊ گرهڻ جي اصول بيان کي به رد ڪيو □ هن راءِ جو ٿيو ته جوڪجھ هو چون ٿا، سو سڀ شرع جي خلاف آهي، هاڻي جڏهن اها ڳالھ ان ماڻهوءَ جي ڪن پوي ٿي ، جو ان کي قطعي دليل سان سمجهي چڪو آهي، سو يقيناً پنهنجي دليل □ ڪو به شڪ ته نه ٿو آڻي سگهي. الٽو هي اعتقاد پيدا ٿئيس ٿو ته اسلام جو بنياد ئي جهل

 قطعي دليـل جي انكـار تي ٻـڌل آهي. جنهن كـري فلسفي لاءِ سـندس پيـار وڌي ٿـو اسـلام لاءِ سـندس بغض اضافو ٿئي ٿـو. ان جاهـل شـخص دين جـو وڏو گناهه كيـو آهي، جنهن هي گمـان ركيـو تـه اسـلام جي امــداد هنن علمن جي انكــار كــرڻ ســان كــري سگهجي ٿي. هوڏانهن ”شرع“ اهڙي ڳالهه كانهي، جا هنن علمن جو انكار يا اقرار كري، نه وري كو هنن علمن ديــني كمن جي مخــالفت ٿي آهي، پيغمــبر عليه الصلواة والسلام جن جو چوڻ ته فقـط هي آهي، ته

(إن الشمس والقمر آيتان من آياتِ اللـه تعـالى لا ينخسفانِ لموتِ أحدٍ ولا لحياته فإذا رأيتم ذلـك فافزعوا إلى ذكر الله تعالى وإلى الصلاة)

”سج چنڊ الله تعاليٰ جي نشانين مـان ٻـه نشـانيون آهن، جن جو گرهڻ نه ته كنهن جي مـوت نـه كنهن جي حياتيءَ سان ٿـئي ٿـو جـڏهن توهـان انهن كي ائين ڏسو، ته پوءِ الله تعاليٰ جي ياد اجهو وٺو“.[10]

[10] ان الشمس و القمر آيتان من آيات الله لاينخسفان لموت احد ولالحيات فاذارايتم ذالک فافزعوا اليٰ ذكــر الله تعاليٰ والي الصلواة)

هن □ اهڙي ته ڪابه ڳالهه ڪانهي، جنهن □ حسابي علم جــو انڪــار لازم اچي جــو اســان کي ســچ □ چنــڊ جي دائري جي خبر ڏئي ٿو. خاص ڪري انهن جي گــڏجڻ □ هڪ ٻئي جي ســامهون اچڻ جــو حــل پــڌائي ٿــو. بــاقي سندن ارشــاد تــه ”پــر جــڏهن اللــه تعــاليٰ ڪنهن ڏانهن تجلي چڏيندو آهي (پــاڻ کي ظــاهر ڪنــدو آهي) تــه اهــا شيءِ سندس اڳيان جُهڪي پوندي آهي.[11] [11] لکن الله اذاتجلي لشئي ءِ خضع له.

هڪ زيادتي آهي، جا صحيح حديثن جي ڪنهن به ڪتاب □ موجود نه آهي.

هيءَ آهي رياضــي علمن جي وصــف □ هي انهن جــون آفتون آهن.

ٻيو منطق جو علم (منطقيات) آهي. جنهن جو بــه دين سان ڪو تعلق ڪونهي، نه ان جــو انڪــاري آهي □ نــه وري اقــرارئي. ان جـــو ڪم دليلن □ قياســـن جي طريقن تي غور ڪرڻ آهي، يعني ثــابتيءَ (برهــان) جي مقـــدمات جي شـــرطن کي خيـــال □ آڻڻ □ برهـــان (مقدمات) جي جوڙ جي نموني تي ڌيان ڏيڻ، □ صحيح وصف جي شرطن □ ان جي ترتيب جي حــال تي نظــر ڊوڙائڻ آهي، علم جي معــنيٰ هڪ قســم جــو تصــور آهي، جنهن جي ڄاڻ انهي جي وصف بيان ڪــرڻ ســان

پوي ٿي، يا وري هڪ قسم جي تصديق آهي، جنهن جو پتو ثابتيءَ (برهان) ذريعي پوي ٿو. هاڻي هن □ ڪابه اهڙي ڳالهه ڪانهي، جنهن جو انڪار ڪيو وڃي پر هي ته ان جنس مان آهي جنهن جو ذڪر متڪلمن □ اهل نظر وارن، دليلن جي موضوع □ ڏنو آهي، منطق وارن □ فلسوفن □ فرق رڳو عبارتن، اصطلاحن، سمجهاڻين □ پري وڃڻ □ ترتيب □ درجي بندي جو آهي، مثال طور انهن جو چوڻ ته ”جڏهن هي ثابت آهي ته سڀ الف، ب آهي، ته پوءِ هي لازم آيو ته ڪجهه به الف آهي، يعني جيڪڏهن هي ثابت آهي ته سڀ انسان آهن اهي هن مسئلي کي هيئين ڏيکارين ٿا ته موجبه ڪليه جو عڪس موجب جزئيه آهي دين جي اهم ڳالهين سان هنن شين جو ڪهڙو واسطو، جو انهن جو انڪار ڪجي؟ جيڪڏهن ان (منطقي ڳالهه) جو انڪار ڪيو، ته ان جو نتيجو هي نڪرندو ته منطقي نه فقط ان انڪار ڪندڙ جي عقل متعلق برو عقيدو رکندو، پر هن جي دين لاءِ به خراب خيال آڻيندو. ڇاڪاڻ ته ان مان هو سمجهي ٿو ته هن جي دين قائم رکڻ لاءِ هن قسم جو انڪار ضروري آهي. دين هن انڪار تي موقوف آهي) هائو، منطق وارن هن علم □ ڪجهه ظلم به ڪيو آهي □ اهو هي آهي، جو اهي ڪنهن ثابتيءَ لاءِ

ڪجھ شرط رکن ٿا، جن متعلق بخوبي معلـوم آهي تـه انهن جي مطـالعي سـان يقينـاً علم يقيـني پيـدا ٿينـدو. ليڪن جنهن وقت هـو ديـني معـاملن تي بحث ڪن ٿـا، تنهن وقت هو پنهنجا اهي شرط پورا ڪري نٿا سـگهن. هڪ تـه انهن ۾ حـد درجي جي نرمـائي آٽين ٿـا پيـو تـه انهن ۾ گهٽي اک پوٺ ڪان ڪم وٺن ٿا. (پنهنجي ثابتيءَ جي معيار ۾ گهٽي تساهل جو مظـاهرو ڪن ٿـا) لهـذا ، جو شخص علم منطـق ڪي پسـند ٿـو ڪـري، ۾ ان ڪي واضح ۾ مدلل علم ٿو سمجهي، سو اڪثر حالتن ۾ علم الاهيات جي ڪفريات ڪي به، جي علم منطـق ۾ بطـور نقل ۾ تمثيل جي بيان ٿين ٿا، حقيقت ٿو تصور ڪري ۾ چوي ٿـو تـه هي سـپ منطقي دليلن سـان ثـابت ٿيـل حقيقتون آهن. نتيجو اهو ٿو نڪري، جـو هـو جيسـتائين الاهيات جي فن جي تڪميل ۾ تحصيل ڪري ئي ڪــري تنهن ڪان اڳ ۾ ئي وڃي ڪفر ۾ مبتلا ٿئي ٿو، ۾ ڪــافر ٿي وڃي ٿـو. هيءَ آفت اجهـو ان طـرح ڪفـر ڏانهن ڇڪي ٿي.

ٽيـون طبيعيـات جـو علم آهي، جنهن ۾ آسـمانن جي دنيـا، انهن جي سـتارن ۾ انهن جي هيٺـان بسـيط (غير مرڪب، مفرد) جسمن، جهڙوڪ پاڻي، هـوا، مـٽي

۾ بــاھ مــرڪب شــين، جهــڙوڪ حيوانــات، نباتــات ۾ معدنيات جي جاچ جوچ ۾ تفتيش ڪيل آهي سـپ ڪـان اول هي ڏسٽو آهي ته هي علم به طب جي علم وانگــر آهي، جنهن ۾ انسان جي جسم سـندس رئيس ۾ خـادم عضـون ۾ انهن جي مـزاج جي بـدل سـدل، جي تپـاس ڪئي وجي ٿي، هاڻي جـڏهن طب جي علم جـو انڪـار ڪرڻ ڪو دين جو شرط ڪونهي، اهڙيءَ طرح ان جو اهو به ڪو شرط ڪونهي تـه علم طبيعيـات جـو انڪـار ڪيو وجي. هان، ڪي چند ڳـالهيون آهن، جن جـو بيـان اسان پنهنجي ڪتـاب ”تهـافت الفلا سـفته“[12] ۾ ڏنـو آهي.

(تهافة الفلاسفة يعني [12] فيلسوفن جو ڊهڻ.)

باقي ان ڪان سواءِ ٻيون ڳالهيون جن ۾ فيلسـوفن جـو اختلاف آهي، تن تي بـه جـڏهن غـور ڪبـو تـه ڏسـڻ ۾ اينـدو تـه اهي بـه انهيءَ ڪتـاب ۾ آيـل آهن. سـموري اختلاف جو منڍ هي آهي ته ان ڳالھ ڪـان ڪـو انڪـاري ٿئي ته طبيعت، اللـه تعـاليٰ جي آڏو سـندس حڪم جي پائبند آهي ۾ پاڻ پنهنجي طرفان ڪجھ به نـه ٿي ڪـري ۾ جـو ڪجھ ڪـري ٿي سـو سـپ پنهنجي خـالق ڪي فرمــان مــوجب ڪــري ٿي ۾ بس ســج چنــڊ تــارا ۾ طبيعتون الله تعـاليٰ جي آڏو، سـندس حڪم جي پابنـد

آهي □ پاڻ پنهنجي طرفان ڪجھ به نه ٿي ڪري □ جو ڪجھ ڪري ٿي، سو سڀ پنهنجي خالق جي فرمان موجب ڪري ٿي □ بس سج، چنڊ تارا □ طبيعتون سندس حڪم هيٺ آهن انهن مان ڪو به اهڙو نه آهي، جو پنهنجو ڪم پاڻ ڪري سگهي. هو پنهنجي هر ڪم □ پنهنجي مالڪ جا محتاج آهن.

چوٿون علم الاهيات آهي، جنهن □ فيلسوفن گهڻيون غلطيون ڪيون آهن، هتي، هو اهي ثابتيون پيش ڪري نه ٿا سگهن. جن جو هنن علم منطق □ شرط وڌو آهي، □ جنهن سبب هنن جو علم □ اختلاف گهڻو وڌي ويو آهي. هن (الاهيات) □ ارسطا طاليس جو مذهب، اسلام وارن جي مذهب جي ويجهو اچي ٿو، جيئن جو فارابي ابن سينا بيان ڪيو آهي. مگر انهن مڙني غلطين جو مجموعو ويهن نقطن اند ر اچي وڃي ٿو.

- جن مان ٽن □ هنن کي ڪافر ليکڻ واجب آهي،
- □ سترنهن □ بيدين □ گمراهہ
- أما المسائل الثلاث ، فقد خالفوا فيها كافة الإسلاميين وذلك في قولهم:
- 1 - إن الأجساد لا تحشر ، وإنما المثاب والمعاقَب هي الأرواح المجردة ، (والمثوبات) والعقوبات روحانية لا جسمانية ؛

- ولقد صدقوا في إثبات الروحانية ، فأنها ثابتة أيضاً ، ولكن كذبوا في إنكار الجسمانية ، وكفروا بالشريعة فيما نطقوا به.
- 2 - ومن ذلك قولهم: ((إن الله تعالى يعلم الكليات دون الجزئيات)) ؛
- وهذا أيضاً كفر صريح ، بل الحق أنه: ((لا يعزب عنه مثقال ذرةٍ في السمواتِ ولا في الأرضِ)).(سبأ: 3)
- 3 - ومن ذلك قولهم بقدم العالم وأزليته فلم يذهب أحد من المسلمين إلى شيء من هذه المسائل.
- وأما ما وراء ذلك من نفيهم الصفات ، وقولهم إنه عالم بالذات ، لا بعلم زائد (على الذات) وما يجري مجراه ، فمذهبهم فيها قريب من مذهب المعتزلة ولا يجب تكفير المعتزلة بمثل ذلك. وقد ذكرنا في كتاب ((فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة)) ما يتبين به فساد رأي من يتسارع إلى التكفير في كل ما يخالف مذهبه.

انهن جي هنن ويهن نقطن کي کوڙي ڪرڻ خاطر اسان ڪتاب ”تهافت الفلا سفته“ تصنيف ڪيو آهي، باقي ٽن مسئلن انهن سڀني مسلمانن سان اختلاف ڪيو آهي، اهي هي آهن.

پهريون: هو هن خيال جا آهن ته جسم وري زنده
ڪو نه ٿيندا، انهن لاءِ قيامت ڪانهي، جزا سزا رڳو
روحن کي ملندي، جزائون سزائون روحاني آهن،
نه جسماني، روحن کي مڃڻ هنن واقعي سچ چيو
آهي، جو اهي زنده به آهن، ليڪن جسمن (جي دوباره
اٿڻ) کان انڪار ڪرڻ هو ڪوڙ ٿا ڳالهائين، ان
ڪري شريعت جي صاف خلاف ورزي ٿا ڪن ان کي
ڪوڙو ٿا سمجهن.
ٻيو: سندن چوڻ آهي ته الله تعاليٰ ڪليات کي ڄاڻي
ٿو نه ڪا به ذري جيتري شيءِ جا آسمانن زمينن
آهي، سندس علم کان ٻاهر پري نه آهي.“[13] [1]
[13] قرآن مجيد ــــ لايعزب عن علم مثقالُ ذرة في
السموات و لا في الارض.
ٽيون: سندن عقيدو هي آهي ته دنيا قديم آهي اصل
کان آهي(خلقيل نه آهي) ڪو به مسلمان سندن هن
راءِ سان متفق نه آهي.
3 - ومن ذلك قولهم بقدم العالم وأزليته فلم
يذهب أحد من المسلمين إلى شيء من هذه
المسائل.

وأما ما وراء ذلـك من نفيهم الصـفات ، وقـولهم إنه عالم بالذات ، لا بعلم زائد (على الذات) ومـا يجري مجراه

انهن ڪان سواءِ هو الله تعـاليٰ جي صـفتن جـا انڪـاري آهن چون ٿا ته الله تعاليٰ جو ڪجھ ڄـاڻي ٿـو، سـو پنهنجي ذات سان ڄاڻي ٿو ، نه انهيءَ علم سان جـو ذات ڪان وڌيڪ آهي.

فمذهبهم فيها قريب من مذهب المعتزلــة ولا يجب تكفير المعتزلـة بمثـل ذلـك. وقـد ذكرنـا في كتـاب ((فيصل التفرقة بين الإسلام والزندقة)) ما يتـبين به فساد رأي من يتسـارع إلى التكفـير في كـل مـا يخالف مذهبه.

سندن مذهب معتزلـه جي مـذهب جي قـريب آهي، معتزلـه کي ان سـببان ڪـافر سـڏڻ واجب نـه آهي، اسـان پنهنجي ڪتـاب "فيصـل التفرقــه بين الاســلام والزندقه" ان ڳالھ جو بيان ڪيو آهي ته ڪيئن نـه ان مـاڻهوءِ جـو اعتقـاد بگڙيـل آهي، جـو ٻين تي جي سـند مـذهب جـا مخـالف آهن، ڪفـرجي فتـوا ڏيڻ جلـد بازيءَ کان ڪم وٺي ٿو.

پنجـــون علم سياســيات آهي، جنهن انهن (سياســتدانن) جي ڪلام جــو ســارو دارو مــدار انهن

ڳالهين تي آهي، جن ۾ دنيا ۽ حڪومت جي پلائي آهي، هنن اهي ڳالهيون پيغمبرن جي ڪتابن مان ورتيون آهن، جي الله تعاليٰ انهن تي نازل ڪيا هئا ۽ انهن (پيغبرن) جي پوين پاڪ بندن کان سکيون آهن، جن سندن قولن ۽ فعلن مان پرايون آهن.

ڇهون علم اخلاقيات آهي، ان ۾ هنن نفس جون صفتون ۽ گڻ ڳڻيا آهن، ان(نفس) جون جنسون ۽ قسم ٻڌايا آهن، ۽ ڇاٽايو آهي ته ان کي ڪيئن اعتدال ۽ ضابطي هيٺ آندو وڃي. انهن اهو سڀ صوفين جي ڪلام مان ورتو آهي، جي پرهيزگار انسان آهن ۽ هميشه خدا تعاليٰ جي ياد ۾ لڳل رهن ٿا ۽ پنهنجن خواهشن جي مخالفت ڪن ٿا ۽ دنيا جي لذتن کان منهن موڙي الله تعاليٰ جي راهه وٺن ٿا. انهن کي پنهنجي نفس سان جهاد ڪندي معلوم ٿيو آهي ته روح جون چڱايون ڪهڙيون آهن ۽ برايون ڪهڙيون آهن. ۽ ان جي ڪمن ۾ ڪهڙيون آفتون سمايل آهن. انهن هي سڀ کولي ٻڌايو آهي.

فيلسوفن انهن کي ڪٽي ورتو ۽ پنهنجي ڪوڙين دعوائن کي رواج ۾ آڻي سگهن. حقيقت هيءَ آهي، ته نه فقط انهن (فيلسوفن) جي زمان ۾ پر هر زمان ۾ خدا وارن جو هڪ ٽولو رهيو آهي، جنهن کان الله تعاليٰ پنهنجي

دنيا خالي نٿو رکي ۽ اهي (الله وارا) گويا زمين جا ٿنڀا آهن، جن جي برڪت سبحان الله تعاليٰ جي رحمت زمين وارن تي نازل ٿيندي رهي ٿي. جيئن ته حديث شريف ۾ آيو آهي ته ”انهن سان ئي اوهان تي برسات وسي ٿي ۽ انهن مان اصحاب ڪهف وارا (به) هئا“[14]

[14] حديث شريف جي مشهور ڪتابن ۾ هي حديث ڪٿي به ڏسڻ ۾ نه آئي آهي. البت بخاريءَ ۾ اهڙي حديث آهي جا هن معنيٰ سان ذرا ملي اچي ٿي، ۽ اها هيءَ آهي — هل تنصرؤن و ترزقون الا بضعفائکن؟

۽ هي جيئن ته قرآن مجيد ۾ آيو آهي، اڳئين زماني ۾ موجود هئا. فيلسوفن جي هن قسم جي خلط ملط ڪرڻ سبب جو پنهنجن ڪتابن ۾، نبين سڳورن ۽ صوفين جو ڪلام رلائي ملائي آڻين ٿا) به آفتون پيدا ٿين ٿيون:

- هڪڙي ان لاءِ جو انهن جي ڳالهين کي مڃي ٿو
- ۽ ٻي ان لاءِ جو انهن جي اهڙي ڳالهين جو انڪار ڪري ٿو.

انڪار ڪندڙ جنهن مصيبت ۾ مبتلا ٿئي ٿو. سا وڏي مصيبت آهي. ڇا لاءِ جو هڪ جماعت جا عقل ۾ ڪمزور آهي، تنهن هي گمان رکيو ته جڏهن اهو اخلاقي ڪلام انهن (فيلسوفن) جي ڪتابن اندر آيل

آهي انهن جي ڪــوڙ ســان گــڏيل آهي، تــڏهن اهــو
مناسب آهي تـه اهـو سـپ تـرڪ ڪيـو وڃي، ان جـو
ذڪر ئي نه ڪيو وڃي جو به ڪٿي ان جو ذڪر ڪــري
ته ان کي به ڪوڙو سمجهيو وڃي. اهو هن ڪري آهي
جو ان جماعت، اول اهـڙا خيـال فقـط انهن کـان ئي
پڌا هئا. نتيجو اهـو نڪتـو جـو ان جي ضعيف سـمجهه
اهـو ئي ڪجهه آيـو تـه چاڪـاڻ تـه اهـڙن خيـالن رکنـدڙ
ڪوڙو(باطـل) آهي، تنهن ڪـري ان جـو بـه ڪجهه چيـو
آهي، سو ڪوڙ آهي، ان جو مثال انهي وانگـر آهي، جـو
ڪنهن نصرانيءَ کان چوندو پڌي ٿو ته
((لا إله إلا الله عيسى رسول الله))
”الله کان سواءِ ٻيو خـدا ڪـونهي عيسـيٰ اللـه جـو
رسول آهي“ ته پوءِ ان جو انڪار ڪري ٿو چوي ٿو ته
هي نصراني جو ڪلام آهي پـوءِ ڪجهه ترسـي خيـال
نٿو ڪري ته آيا اهو نصراني انهيءَ چـوڻ ڪـري ڪـافر
آهي يا هن ڪري جو هو محمـد علي السـلام جن جي
نبـوت جـو انڪـاري آهي؟ پـوءِ جيڪـڏهن سـچ پچ هـو
آنحضرت جن جي نبوت جو منڪر آهي ته ان حــالت
به اهو نٿو جڳائي تـه ٻين صـحيح ڳـالهين بـه سـندس
مخالفت ڪـئي وڃي اهي ڳـاليهون هجن بـه اهڙيـون
جن کي هـو خـود بـه صـحيح سـمجهي ٿـو. هيءَ عـادت

انهن ماڻهن جي آهي، جي سمجهه □ ڪريــل آهن □ جي
حق کي ماڻهن جي نسـبت سـان سـڃاڻن ٿـا، جن حـق
کي سڃاڻڻ لاءِ ماڻهن کي معيار ڪــري ورتـو آهي □ نـه
ماڻهن کي حق سان پرکين ٿا □ نه ڪو حق کي مــاڻهن
جي پرکڻ جو معيار، مقرر ڪن ٿا.
((لا تعـرف الحــق بالرجـال (بـل) اعـرف الحــق
تعرف أهله)) و (العارف) العاقـل يعـرف الحــق ،
ثم ينظـر في نفس القــول: فـإن كـان حقـاً ، قبلـه
سواء كان قائله مبطلاً أو محقـاً ؛ بـل ربمـا يحـرص
على انتزاع الحق من أقاويل أهـل الضـلال ، عالمـاً
بأن معدن الذهب الرغـام. ولا بـأس على الصـراف
إن أدخــل يــده في كيس القلاب ، وانــتزع الإبريــز
الخـالص من الزيــف والبهــرج ، مهمـا كـان واثقـاً
ببصيرته وانما يزجـر عن معاملـة القلاب القــرويُّ ،
دون الصيرفي (البصير) ؛ ويمنع من ساحل البحــر
الأخــرقُ ، دون الســباح الحــاذق ؛ ويُصــد عن مس
الحية الصبي دون المعزِّم البارع.

؟؟ [5] الشبلي (247-334ھ) پاڻ بغداد □ ڄاوا □ نپنا
هئا. هو الله تعاليٰ جي انهن بنـدن مـان هڪ آهي، جن
پنهنجي ساري حياتي عبادت □ رياضت لاءِ وقف ڪري
ڇڏي آهي، سندن صحبت □ غير معمولي جاذبيت هـئي،
جيئن جو عام طور وڏن صوفين □ ڏٺي وڃي ٿي.

[6] ابويزيد البسطامي (264ھ) سندن ڏاڏو مجوسي هو، جنهن پوءِ ايمان آندو. جڏهن کانئس پڇيو ويو ته ”تو هيءَ معرفت ڪيئن حاصل ڪئي؟“ ته جواب ڏنائون ته ” بکئي پيٽ ننگي بت سان“ پاڻ چوندا هئا ته ”جيڪڏهن توهان ڪنهن شخص کي ڪرامتون ڪندڙ ڏسو، ايتري قدر جو هو هوا اڏامندو هجي، ته ان تي ٺڳجي هر گز نه وڃو، ڏسو ته هو امر و نواهي شرعي احڪامن جي پيروي ڪري ٿو يا نه “ سندس مقالا مجاهدا گهڻو ئي مشهور آهن.

[7] قرآن مجيد ـــ امن يجيب المضطر اذا دعاه و يڪشف السوءِ و يجعلڪم خُلفاءَ الارض...(النمل 27.62)

[8] چپ، پٿر جو وڏو ٽڪرو ـــ بيت المقدس حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عن جي مسجد جي اندر پٿر جو هڪ وڏو ٽڪر (لٽڪيل) آهي.

ڏاهو ماڻهو حضرت علي رضي الله تعاليٰ عنه جي قول جي پيروي ڪري ٿو. جنهن فرمايو آهي ته ”حق کي ماڻهن سان نه سڃاڻ، تون اول حق کي سڃاڻ، پوءِ تون معلوم ڪندين ته حق وارو ڪير آهي؟“

سمجهدار پهريائين حق کي سڃاڻي ٿو ۽ اصل ڳالهه تي
سوچ ڪري ٿو، پوءِ ڪٿي ان جو چوندڙ ڪوڙو هجي يا
سچو (باطل هجي يا محقق) ڪن وقتن تي ته هو اها
ڪوشش ڪندو آهي ته حق کي گمراه ماڻهن جي
ڳالهين مان پکيڙي ٻاهري ڪڍي، چالاڪ جو هو ڄاڻي ٿو
ته سون جي کاڻ ۾ به مٽيءَ ۾ دز آهي (سون به
مٽيءَ وغيره سان مليل آهي) صراف جنهن کي
پنهنجي فن تي پورو ڀروسو آهي ان لاءِ اهو نقصانڪار
ڪو نه آهي، جيڪڏهن هو پنهنجو هٿ جلعساز جي
ڪيسي ۾ به وجهي ٿو ۽ خالص سون کي مٽ کان
جدا ڪري ٻاهر آڻي ٿو. فقط ساده لوح ڳوٺاڻي کي ئي
جعلسازي ڪندڙ سان معاملي رکڻ کان روڪيو ويو
آهي، ۽ نه هڪ ماهر صراف کي. اهڙي طرح سان
سمنڊ جي ڪناري (تي ويهڻ) کان به ناتجربيڪار کي ئي
روڪيو ويو آهي، ۽ نه ان کي جو ترڻ خوب ڄاڻندو
هجي، ان طرح نانگ کي ڇهڻ کان به (اڻ ڄاڻ) پار
کي جهليو ويو آهي ۽ نه قابل هوشيار جوڳيءَ کي.
پنهنجي جان جو قسم، اڪثر ماڻهن تي هي گمان غالب
آهي ته هو هنرمند ۽ ڪامل آهن ۽ نهايت ذهين ۽ عقل
وارا آهن ۽ حق ۽ باطل جي تميز ۽ هدايت ۽
گمراهيءَ درميان فرق ڪري سگهن ٿا، پر جڏهن

حالت اها آهي جـا مـتي بيـان ٿي چڪـي، تـه پـوءِ اهـو لازمي آهي تــه جيـترو ٿي سـگهي عـام مـاڻهن جي لاءِ گمراهه لوڪـن جي ڪتابن جي مطـالعي جـو دروازو بنـد ڪيو وڃي، ڇا لاءِ ته هو ٻيءَ آفت کان پـاڻ بچـائي نٿـا سگهن. پـوءِ ڪـٿي هـو هن آفت کـان (جنهن جـو اسـان هاڻي ذڪـر ڪيو آهي) پاڻ کي بچائي به وڃن.

جن ماڻهن علم □ پاڻ کي پختو نه ڪيــو آهي □ ســندن سمجهه مـذهبن جي اصـل مقصـدن جي چـيڙي کي نـه رسي آهي، تن اسان جي ڪن جملن تي اعتراض ورتــو آهي، جي دين جي رازن متعلق اسان جي ڪتابن ٽڙيا پکڙيا پيا آهن، سندن گمان آهي ته اهي ڳالهيون اڳــوڻن (فيلسو فن) جي ڪلام مان ورتل آهن. حـالانڪ حقيقت هيءَ آهي ته انهن مـان ڪـي منهنجي غـور □ فڪــر جـو نـتيجو آهين، جيتـوڻيڪ اهـو ٿي سـگهي ٿـو تـه هڪ جي ڳــاله ٻــئي جي ڳــاله ســان ٺهڪي اچي □ ڪي وري شرعي ڪتابن □ آيـل آهن، جن مـان گهڻن جي معـنيٰ صوفين جي ڪتابن □ ملي ٿي. اهو تـوارد آهي □ جـائز آهي.

فرض ڪري وٺو تـه اهي ڳـالهيون فقـط فيلسـوفن جي ڪتابن □ ئي ملن ٿيون. پوءِ جيڪڏهن اهي معقــول هجن □ ثابتين جي پٺيرائي به هجين □ ان سان گڏ اهي قــرآن

۽ حديث جي به مخـالف نـه هجن، تـه پـوءِ اهـو مناسـب
آهي چاتــه انهن کي رد کــري اچلايــو وجي! جيکـــڏهن
اسين اهڙو دروازو کوليندا‌سين ۽ حـق جي هـر ڳـالھ کي
ائين ڦٽو کنداسين جا هڪ کوڙي جي دل تي اسان کان
اڳ اتــري آهي، تــه پــوءِ اســان کيــتري حــق وجــائي
ويهنداسون. اسان کي لازماً پوءِ نه کيتريون قرآن جون
آيتـون، رسـول جـون حـديثون، اڳين بـزرگن جـا بيـان، ۽
فيلسوفن ۽ صوفين جا قول ڇڏي ڏيڻا پوندا، چاکـاڻ تـه
”اخوان الصفا“[1] جي لکندڙ، انهن کي پنهنجي کتاب ۾
بطور حجت ۽ شهادت جي آنـدو آهي، جـيئن جـا هلن ۽
احمقن جي دلين کي انهن دليلن سان فلسـفي جي غـير
حقيقي ۽ باطل مضمونن ڏانهن مائل کري سگهي. ان
کان سواءِ ائين کرڻ سان اهـو بـه لازم ٿينـدو تـه باطـل
وارا کيـترين حقيقتن ۽ کلمـات صـدق آيت کي اسـان
کـان کسـي وٺنـدا. ڇـو تــه هنن اڳ ۾ بــه اســان جي
کلمـات ۽ حقيقتن جـو کـافي ذخـيرو پنهنجن کتـابن ۾
درج کرڻ کان دريغ نه کيو آهي.

عالم جو گهٽ ۾ گهٽ درجو هي آهي ته هو پاڻ ۾ هڪ
جاهل ۽ اڻ آزمـود گاردرميـان سـڃاڻپ يـا فـرق کـري
سـگهي ۽ ان مـاکيءَ (کـائڻ) کـان پرهـيز نـه کـري،
جيکڏهن ان کي جراج جي سـڱيءَ ۾ پيـل ڏسـي. هن

ڪي هيءَ پڪ آهي ته ڪا سڳي ماڪيءَ جي اصــليت ڪي
ڪانه ٿي بدلائي ۾ طـبيت ڪي جـا ان ڪـان نفـرت آهي،
تنهن جو ڪارڻ عام جهالت آهي، جو سمجهيو وڃي ٿو
ته سڳيءَ ڪي بنايو ڪني رت لاءِ ويو آهي. تنهن ڪــري
هو اهو گمان ٿو ڪري ته رب، جيڪو ڪنو ٿيو آهي، ان
جو ڪارڻ اها ئي سڳي آهي، ليڪن اهو نٿو سمجهي ته
اهو پنهنجي اصلي خاصيت سـببان ڪنـدو آهي. هـاڻي
جڏهن هيءَ خاصيت ماڪيءَ ۾ موجود نه آهي، تڏهن ان
جو اهڙي ٿانو ۾ هجڻ، ان ۾ اها خاصيت پيدا نٿو ڪــري.
لهـذا، مـاڪيءَ ڏانهن ناپاڪـائي منسـوب ڪـرڻ ٺيڪ نــه
آهي. هي هڪ اجـــايو وهم آهي، جـــو گهڻن مـــاڻهن تي
غالب آهي ۾ جڏهن ڪا ڳالهه ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ ڏانهن
منسوب ڪجي ٿي، جنهن لاءِ ماڻهن ۾ سـٺو خيـال آهي
ته پوءِ ماڻهو ان ڪي يقيناً قبـول ڪن ٿـا، پـوءِ ڪـٽي اهـا
ڳالهه ڪوڙي ڇـو نـه هجي. پـر جـڏهن اهـا سـاڳي ڳـالهه
ڪنهن اهـڙي مـاڻهوءَ ڏانهن منسـوب ڪجي ٿي، جنهن
لاءِ ماڻهو سٺو خيال نٿا رکن، ته پوءِ لازمي طور تي ان
ڪي رد ڪن ٿا، پوءِ ڪٽي اهـا ڳـالهه سـچي ڇـو نـه هجي!
اهي حـق ڪي هميشـه مـاڻهن معـرفت پـرکين ٿـا ۾ نـه
ماڻهن ڪي حق معـرفت! (يعـني، مـاڻهن ڪي، حـق جي
پرکڻ جو، معيار مقـرر ڪيـو اٿن.) هيءَ حـد درجي جي

گمــراهي آهي هيءَ فيلســوفن جي اخلاقيــات کي رد ڪـرڻ جو نتيجو آهي.(يعني انهن جي صحيح ڳالهين کي رد ڪـرڻ اسان جو نقصان آهي.)
هوڏانهن وري انهن جي هرقول کي مڃڻ به اسان لاءِ چيهو آهي، ڇا لاءِ ته جو آدسـي انهن جي ڪتـابن مثلاً، ”اخوان الصفا “ اهڙن ٻين کي پڙهڻ سان ڏسـي ٿـو تـه انهن جـو ڪلام آهي، ان   پيغمـبرن جي حڪمت جون ڳالهيون   صوفين جا قول موجــود آهن(جن کي هو گهڻو ڪري ساراهي، قبـول ڪـري ٿـو انهن جي شخصيت ڪلام لاءِ سٺو خيال به رکي ٿو) ته پوءِ جلـد ئي هو پنهنجي سٺي خيال سبب انهن جي باطل ڳالهين کي قبول ڪـري ٿو. جي انهن جي ڪلام گڏيل سـڏيل آهن هو اهڙي طرح ڪوڙ ڏانهن رفته رفتـه گهلجيـو وڃي ٿــو. انهيءَ خطــري کي لحــاظ رکنــدي، اهــو ضروري آهي ته ماڻهن کي انهن جي ڪتابن کان جهليــو وڃي، ڇا لاءِ جو انهن(ڪتـابن) دوڪـو نقصـان آهي، جهڙي طرح ناآزمود گار تارو ءَ کي ڪناري جي تــرڪڻ وارين جاين تي ويهڻ کان روڪـڻ ضروري آهي، اهڙيءِ طــرح ســان   عــام خلــق کي انهن جي ڪتــابن جي مطالعي ڪـان روڪـڻ بـه واجب آهي، جـيئن ٻـارن کي نانـگ (کي) ڇهڻ ڪـان ٻـري رکڻ لازم آهي، تـئين انهن

عالمن جي مخلوط ڳـالهين کي ٻـڌڻ کـان بـه، ٻـاراٽي ذهن وارن ماڻهن کي دور رکڻ ضروري آهي جهڙيءَ طرح جوڳيءَ لاءِ اهـو لازمي آهي تـه نانـگ کي پنهنجي ٻار جي روبرو نه ڇهي، ڇالاءِ جو ڄـاڻ تـو تـه هـو (ٻـار) ڀـاڻ کي سـندس جهـڙو سـمجهي سـندس ئي پــيروي کنـــدو، پـــر مٿس هي واجب آهي تـــه پـــاڻ ٻـــار جي موجودگيءَ ان (نانگ) کان خــبردرا رهي، ڏڇي ان کي به ان کان خبردار کـري، تهڙيءَ طرح هڪ بنيــادي عالم لاءِ به ائين کـرڻ لازمي آهي. جهڙيءَ طـرح سـان هڪ ماهر جوڳي جڏهن نانگ کي وٺي ٿو ، ته هو ترياق زهر امتياز به کـري ٿو، ان مان ترياق کـڍي، زهـر کي ناس کـري ٿو پوءِ گهر جـائوءَ کي (تريـاق ڏيڻ به کـا کـنجوسائي نٿو کـري، تهـڙيءَ طـرح سـان هڪ تيز فهم تجربيـکار صراف به جڏهن پنهنجو هٿ هڪ جعلساز جي کيسي وجهي ٿو، تـڏهن ان مـان خـالص سون ٻاهر کـڍي تــو بــاقي مٺ کــوٽ کي اڇلائي ڇـــڏي ٿـــو ضـــرورتمند کي ان جي ڏيڻ کـــا کـنجوسائي نٿو ڏيکاري. ساڳئي نموني عالم به عمل کـري ٿو (هر کري کوٽي کي پرکي محـل مــوقعي کي سجاڻي ٿو) جڏهن وري کـنهن (اڻڄـاڻ) مــاڻهوءِ کي تريـاق جـو کپ تـئي تـو. تـڏهن هـو ان کـان خـود

گهبرائي ٿو. ڇا لاءِ جو خبر اٿس ته اهو نانگ مان
ڪڍيو آهي، جو خود زهر جو مرڪز آهي، ان حالت ۾
مناسب آهي ته ان کي ان(ترياق) جي واقفيت
ڪرائجي (ته ڪيئن اهو ترياق باوجود نانگ جي اندر
هئڻ جي به، نانگ جي ڪاٽل شفا ڏيندڙ آهي)
مسڪين فقير، جنهن کي پيسن جي لوڙهه هوندي
آهي، اهو به سون وٺڻ کان ڪيٻائيندو آهي، رڳو ان
ڪري ته متان اهو هڪ جعلساز جي کيسي مان
نڪتل هجي، ان حالت ۾ اهو ضروري ٿيو پوي ته ان
کي سمجهائي ته ان جو ڪيٻائڻ سراسر جهل آهي،
جو کيس فائدي کان محروم ڪري ٿو، جنهن جي هو
ڳولا ۾ آهي. ان کان سواءِ مٿس اهو به واضح ڪجي
ته صاف سون ۾ مٺ جيڪڏهن هڪ ٻئي جي پاسي ۾
هوندا، ته پوءِ لازم نه آهي ته ڪو صاف سون مٺ ٿي
پوي ۾ نه وري ڪو مٺ ئي خالص سون ٿي پوندو.
اهڙي طرح سان حق ۾ باطل ڪو نه ڪندو ۾ نه وري
ڪو باطل کي ڦيرائي حق ڪندو . هي آهي فلسفي
مان نقصان ۾ ڇيهو، جو اسان اوهان کي ٻڌائڻ ٿي
گهريو.

مذهب التعليم ۾ ان جون هولناڪيون!

هاٽي مان جڏهن فلسفي جي علم، ان جي تحصيل، ان جي سمجهڻ ۽ ان جي کوت کان فارغ ٿيس، تڏهن ڏٺم ته هي به منهنجي غرض لاءِ اڻپورو آهي. اهو به ڏٺم ته (1) مذهب تعليم، جنهن کي”الباطنينة“ سڏيو وڃي ٿو ۽ اهو هڪ فرقي جو عقيدو آهي، ان جي شروعات محض ديني هئي، جو هو چوڻ لڳا ته ”هر ظاهر کي باطن آهي.“

شروعات محض ديني هئي، جو هو چوڻ لڳا ته ”هر ظاهر کي باطن آهي، ۽ هر شرع کي تاويل آهي“ هي فرقو کيترن ئي نالن سان معروف آهي، مثلاً؛ القرامطه المزدکيه ۽ الملحديه انهن جي کن اڳين پنهنجي کلام ۾ فيلسوفن جو کلام به گڏي چڏيو آهي ۽ پنهنجا ڪتاب به ان مسلڪ تي تصنيف ڪيا آهن الله تعاليٰ متعلق سندن چوڻ هي آهي ته ”اسان نه ٿا چئون ته هو موجود آهي ۽ نه وري ائين چئون ٿا ته هو موجود نه آهي، عالم آهي يا جاهل آهي“ هي انهن جا بعض ديني عقيدا آهن، جن تي هن فرقي جو بنياد آهي، مگر بعد ۾ انهن هڪ سياسي جلسو پهريو، ۽ انهن جا پيشوا ماڻهن کي ”معصوم امام“ جي عقيدي جي بنياد تي متحد ڪرڻ لڳا. نظام الملڪ سمجهي ورتو ته هن قسم جي تعليم جو جاري رهڻ، سندس

خلافت کي لــوڏي وجهنــدو، لهــذا امــام غـــزاليءَ کي چيائين ته انهن جي ترديد کــري، غـزاليءَ هن فصـل □ انهن سـان فقـط هکــڙي نقطي تي بحث کيـو آهي. □ اهو انهن جو ”معصوم امام“ متعلق عقيدو آهي.
عقل نه ته انهن سپني ڳالهين کي پروڙي سـگهي ٿـو جن جي پروڙڻ جي اهو کوشش کـري ٿــو □ نــه وري کـو مڙين ئي مشکلاتن تان پردو هٽائي سگهي ٿــو جي لاينحل آهن ”مذهب تعليم“ جو هک نامور عالم □ مبلــغ اڳي ئي پيدا ٿيو هــو □ معصـوم امـام (جنهن جي هٿ □ حـــق جي واڳ آهي) کـــان شـــين جي حقيقت جي علم حاصل کـرڻ متعلــق انهن (اهــل تعليم وارن) جي ڳـالھ ٻولھ، ماڻهن □ پکڙجي چڪي هئي. مـون کي بـه خيـال ٿيو ته انهن جي نقطه نظر جو اڀياس کـريان ته جـيئن معلوم ٿئيم ته انهن جي کتابن □ ڇا آهي، پــوءِ اتفــاق اهڙو ٿيو جو مون کي خليفي جي طرفان حڪم مليو ته هک کتـاب لکي انهن جي مـذهب جي حقيقت کـولي وجي.
مون کي هي حڪم مڃٽو ئي پيو، جنهن حوصله افــزائي جـــو کم ڏنـــو □ منهنجي اصـــلي انـــدروني ارادي کي تقويت پهچائي. پوءِ مون انهن جي کتابن کي ڳولڻ □ انهن جي مقالن کي گڏ کـرڻ شـروع کيـو. انهن جـون

چند تـازيون ڳـالهيون جي انهن جي همعصـرن چيـون هيون. ۽ جي انهن جي جهونن عقيدن جي عام طـريقي كـار جي خلاف هيـون، سـي منهنجي كنن تي اڳي ئي پهچي چكيـون هيـون. مـون انهن جـون اهي ڳـالهيون كنيون كيون. ۽ تحقيق خـاطر انهن كي پـوري تـرتيب ڏنيم ۽ پوءِ انهن جي مغالطن ۽ اعتراضن جو پورو پورو خـــواب ڏنم ۽ انهن جي حجتن كي ورائي ورائي بيـــان كرڻ جي جيكا غير معمولي كوشــش كيم تنهن كي كن عالمن البت پسند نه كيو آهي. چوڻ لڳا ته ”هيءُ كم تـــه تـــون انهن لاءِ كـــري رهيـــو آهين، چـــالاءِ تـــه جيكـــڏهن تـون انهن جي ڳـالهين كي اهـڙو صـاف نـه كولين ها ۽ اهڙي قسم جي ترتيب ۽ نه آڻين ها، ته پوءِ هو هيتري ساري شك ۽ اڻ چٽـائي جي موجـود سـببان پنهنجي مذهب كي بچائي نه سـگهن هـا. (بچـائڻ كـان عاجز ٿي پون ها).“

ابوطالب المكي(388ھ) هك نهايت صالح ۽ عابد بنـدو هو هن توحيد ۽ كجھ تصنيفون كيون آهن، بيـان آهي ته سـندس صـوفيانه رياضـتون ڏاڍيـون سـخت هيـون، كيتري زماني تائين كائڻ پيئڻ ڇڏي ڏنو هئائين، ۽ فقط گـاھ ٻـوٽن تي گـذر كنـدو هـو، جنهن سـببان سـندس چمڙي به سائي ٿي پيئي هئي، هك دفعي جڏهن بغـــداد

□ آيو ته پنهنجي وعظ □ ڪجهه صوفيانه ڪلام به ملايائين، جنهن ڪري ماڻهن کيس ”تو ڪتا“ ڪري چڙيو، سندس ڪتاب ”قو ت القلوب“ تصوف □ هڪ بي نظير ڪتاب آهي، جنهن جهڙو ڪائنس اڳ لکيو نه ويو آهي.

هڪ لحاظ کان هن قسم جي نڪته چيني صحيح آهي، هڪ دفعي امام احمد بن حنبل[2] حارث المحاسبي[3] جي تصنيف تي تنقيد ڪئي ، جا هن معتزله فرقي جي رد □ لکي هئي.

[3] الحارث المحاسبي(297ه) چون ٿا ته کيس اهو نالو هن ڪري مليو آهي، جو هو پنهنجي نفس جوخوب حساب وٺندو هو. پنهنجي زماني جي برک عالمن مان هڪ هو □ شرعي علمن جي غير معمولي ڄاڻ رکندڙ هو. ڳالهه ڪن ٿا ته هن حديث،فقه ڪلام □ تصوف □ ٽن سون جي لڳ ڀڳ ڪتاب لکيا آهن.

احمد بن حنبل جي تنقيد تي حارث جواب ڏنو ته ”بدعة جي ترديد ڪرڻ فرض آهي“ جنهن جي جواب □ امام احمد فرمايو ته ”هائو، پر تو پهريائين انهن جا شڪ شبها بيان ڪيا آهن، ان بعد انهن جو رد ڏنو آهي، توڪي ان ڳالهه جي ڪهڙي خاطري آهي ته ماڻهو ڪهڙو اثر قبول ڪندا؟ ڪو ماڻهو انهن جي غلط اعتقاد جو

ڪٽي مطالعو ڪري ۾ انهن ۾ پنهنجي سمجهه آهر صحيح سمجهي اختيار ڪري، ۾ انهن جي ترديد ڏانهن ڌيان ئي نــه ڏئي، يــا وري ترديــد تي غــور ڪــري، مگــر ان جي پوريءَ مراد ڪي سمجهي ئي نه سگهي، ته پــوءِ؟ امـام احمد جيڪي چيو ، سو سچ آهي، مگر هي انهن ڪوڙن متن بــابت آهي، جي اڻ پڪڙيــل ۾ غــير مشــهور آهن، بــاقي اهي جي ڦهلجي ويــا آهن تن جي ترديــد ڪــرڻ واجب آهي ۾ اهـا ترديـد بـه تـڏهن ئي ڪـري سـگهبي. جڏهن انهن جي دين جو سارو حال ڏنو وڃي. البت هي مناسـب نـه آهي، تـه ان مقصـد خـاطر سـندن ڪـوڙي تعليم جي ايتري اپٽار ڪئي وڃي، جيتري خود انهن پــاڻ به نه ڪئي آهي، مون خود ائين نه ڪيو آهي مـون انهن جي عقيـدن بـابت، پنهنجي هڪ دوسـت ڪـان اڳي ئي گهڻو ڪجهه ٻڌو هو، جو مون وٽ ايندڙ ويندڙ هـو. مـون وٽ اچڻ ڪان اڳ، هـو انهن سـان ملي(ملحـق ٿي) ويـو هو ۾ انهن جو مذهب به اختيار ڪري چڪو هو. هن اهـا ڳالهه ڪئي ته اهي باطينه انهن ڪتابن تي گهڻـو ڪلن ٿـا. جي سندن رد ۾ لکيا ويـا آهن. انهن جـو چـوڻ آهي تـه انهن (ڪتاب لکندڙن) سندن دعويٰ ڪي سمجهيو ئي نــه آهي، تـه پــوءِ رد ڇـا جـو ڪيـو اٿن؟ پــوءِ هن انهن جي دعويٰ جو بيان ڪيو ۾ مختصر احوال ڏنـائين. مـون ان

ڳالھ تي اڪتفا نه ڪئي ته ڪو بـه مـاڻھو مـون متعلـق اھڙو گمان تي اڪتفا نه ڪئي ته ڪـو بـه مـاڻھو مـون متعلق اھڙو گمان ڪري ويھي ته مـان انھن جي اصـل حجت کان غافل بيخـبر آهيـان، انهي ڪـري ئي مـون سندن فڪـر کي دهرايو آهي، ته جيئن ڪو اهو خيال نه ڪري ته مون ان(ڪـوڙي حجت) کي مطـالعي ڪـرڻ پڙهڻ کان پـوءِ بـه نـه سـمجهيو آهي. منهنجـو اصـلي مقصد هي هو ته مون کان جيترو ٿي سگهي تيترو انهن جي ڪوڙن اصولن کي بار بـار بيـان هيٺ آڻي، پـوءِ ئي انهن جي بـراءِ ڪمـزوري کي نهـايت چٽـائي سـان ظاهر ڪريان.

نـتيجو هي نڪتـو جـو انهن جي گفتگـو بي سـود بي معنيٰ ثـابت ٿي. جيڪـڏهن (اسـلام جي) نـادان دوسـت جي غلطيءَ کـان ان (بـدعت) کي مـدد نـه ملي هـا تـه هيءَ بدعت پنهنجي ڪمـزوريءَ سـببان هن حـد کي ئي نه پهچي ها. ليڪن تعصب جي تيزيءَ، حـق جي حـامين (حمايت ڪندڙن) کي هن ڳالھ ڏانهن جوش ڏيـاريو تـه هو انهن سان سندن ڪلام جي اصـولن (متقـدمات) تي بحث مبــاحثي ڪنــدڙن) کي هن ڳــالھ ڏانهن جـــوش ڏيــاريو تــه هــو انهن ســان ســندن ڪلام جي اصــولن (متقدمات) تي بحث مباحثي کي طول ڏين جو ڪجھ

هــو چــون ٿــا، تنهن جي ترديـد ڪن، هنن انهن جي ان دعويٰ جو انڪار ڪيـو تـه ”تعليم ۽ معلم جي ضـرورت آهي“ ۽ پڻ انهن جي هن دعــويٰ کي رد ڪيــائون تــه ”چاڪاڻ ته هـر معلم صـحيح نـه آهي، تنهن ڪـري هڪ “معصوم، بيگناهه ۽ پاڪيز معلم جو هجڻ ضروري آهي، صحيح هئي ۽ انڪار ڪندڙن جو جواب ڪمزور هو. ان ســـــبب ئي هڪ جمـــــاعت دوکي هيٺ اچي وئي. ۽ سمجهڻ لڳي ته اهـو سـڀ انهن انهن جي مـذهب جي مضـــبوطيءَ ۽ انهن جي مخـــالفن جي مـــذهب جي ڪمـزوريءَ ڪـري آهي. مگـر انهن (جمـاعت) اهـو نـه سمجهيو ۽ سوچيو ته اهو سـڀ حـق جي حـاميءَ جي ڪمزوريءَ ۽ سندس جهـالت سـببان هـو. صـحيح هي آهي تـه معلم جي ضـرورت جـو اعـتراف ڪجي ۽ هن ڳالهه کي به مڃجي تـه اهـو معلم معصـوم بـه هجي پـر اسان جو چوڻ هي آهي ته اسان جـو معصـوم صـلعم حضرت محمد عليه السلام جن آهن، ان تي جيڪڏهن هو اهو جواب ڏين ته ”هو ته مري ويـو آهي“ تـه اسـان کين چونداسون ته ”توهان جو معلم به ته غائب آهي“ وري جيڪـڏهن هـو مـوت ڪـائي چـون تـه ”اسـان جي معلم مـذهب جي پرچـار ڪنـدڙن کي سـيکاري ڇـڏيو آهي ۽ انهن کي ملڪ ۽ پکـيڙي ڇـڏيو آهي ۽ هــو انهن

جي مـوتي اچڻ جي انتظـار ۾ آهن، تـان تـه جيكـڏهن منجهن كــو اختلاف ٿي پيــو هجي يــا مشــكل مســئلو درپيش آيو هجين ته ان كي اچي حــل كــري تـه اسـان جواب ۾ چونداسون ته ”اسان جي معلم به مذهب جي پرچــار كنــدڙن كي ســيكاري چــڏيو آهي، ۾ ملک ۾ پكيڙي چڏيو آهي، ۾ تعليم كي به مكمـل كـري چـڏيو آهي. جيئن جو الله تعاليٰ فرمايو آهي ته اج ڏينهن مان اوهان جو دين اوهان لاءِ مكمل كــري چــڏيو آهي، ۾ پنهنجون نعمتون اوهان تي پوريون كيون اتم.[4]

بعد معلم جو مري وڃڻ كــو بـه نقصـان نتـو رسـائي، جهــڙيءَ طــرح ان جــو غــائب هجڻ كــو ضــرور نٿــو پهچائي.“

باقي انهن جي هكڙي ڳالھ رهي، جو هو كٽي چون تـه ”توهان ان معـاملي متعلـق كـيئن فيصـلو ڏينـدوءَ جـو توهان پڏو ئي نه آهي؟ چا، نص جي آذار تي؟ يا نص ۾ به موجود نه هجي، ته پوءِ اجتهـاد ۾ رائي جي ذريعي فيصـلو كنـدا؟ هـالانک انهن ۾ تـه اختلاف ٿي سـگهي ٿو؟ اسان جواب ڏينداسون ته، اسـان ائين كنداسـون جيئن حضرت معاذ بن جبل كيـو. جـڏهن رسـول اللـه عليه اسلام كيس يمن موكليو، تڏهن چيو هئـائين تـه

”اسان نص تي فيصلو ڏينداسين، جيڪـڏهن اهـا ڳـالهه هن اندر هوندي جي به نه پنهنجي اجتهاد سان طـئي ڪنداسـون“ انهن جي مـذهب جـا پرچـار ڪنـدڙ بـه تـه جڏهن امام ڪان الڳ ٿي دور دراز هنـڌن تي وڃن تـا، تڏهن ائين ئي ڪن ٿـا، انهن لاءِ پڻ اهـو ممڪن نـه آهي ته سڀ ڳالهه نص سان ملي ڪن. ڇـالاءِ جـو نص هڪ متناهي شيءِ آهي دنيا جي اڻ ڪٿندڙ ڦـيرين گهـيرين تي حاوي ٿيـو نـٿي سـگهي، نـه وري ان لاءِ اهـو ئي ممڪن آهي ته هو هـر معـاملي لاءِ(پنهنجي) امـام جي شــهر ڏانهن رجــوع ڪــري ڪــري، فيصــلو وٺي، مسـافري پـوري ڪـري اچـا مـوٽي ئي مس تـه فتـويٰ طلبيندڙ وڃي قـبر وسـائي، سـندس سـارو سـفر ئي رائگان وڃي! جنهن ڪي قبلي بابت شڪ پوي تـه ان لاءِ نمـاز پـڙهڻ لاءِ سـواءِ اجتهـاد جي، ٻيـو ڪـو چـارو ئي ڪونهي. جيڪڏهن پلا هو قبلي معلـوم ڪـرڻ لاءِ ڪـٽي امـام جي شــهر ڏانهن وڃي، تــه نمــاز جــو وقت (تــه) وينـدو هليـو! ان حـالت بـه اهـو جـائز آهي تـه هـو پنهنجي گمــان مــوجب ڪنهن طــرف ئي ڪــٽي نمــاز پڙهي، اهو چيو ويو آهي ته ”اجتهاد غلطي ڪنـدڙ لاءِ هڪ ثواب آهي صحيح ٿيندڙ لاءِ ٻه ثواب آهن“ سب ڪنهن اجتهــاد جي آذار تي ڪنهن مـــاڻهوءَ ڪي فقـــير

سمجهندو آهي، حالانک حقيقت هو شاهوڪار هونــدو آهي، مگر ان چڪ سببان ڪيس ڪابه پڪڙ نه ٿي ڪــئي وڃي، ڇاڪاڻ تـه هن ڪي فقـط پنهنجي گمـان مـوجب ئي پڪڙيو ويندو. اڃا به جيڪڏهن هو مـوت چـوي تـه ”ان جي مخـالف جـو گمـان بـه جهـڙو آهي“ تـه اسـين چونداسين، ته هن ڪي پنهنجي نفس جي گمان تي هلڻ لاءِ هڪم ڪيو ويو آهي، جهـڙيءَ طـرح جنهن ڪي قبلي جي خبر نه پوي ته ان ڪي پنهنجي گمـان مـوجب هلڻـو آهي نه ٻئي جي گمان موجب ان تي به جي اســان ڪان اهو سوال ڪيو وڃي ته ”مقلد به ته ابوحـنيفي، يـا امام شافعيءَ يـا ڪنهن ٻي جي پـيروي ڪـري ٿـو“ تـه اسـين جـواب چونداسـون تـه جيڪــڏهن مقلـد ڪي قبلي شــڪ پــوي مجتهــد ان بــابت اختلاف ٿي پوي، ته پوءِ ڇاڪري ؟ پوءِ وري هو هي جواب ڏيندو ته ”ماڻهوءَ ڪي گهرجي ته پنهنجو اجتهـاد هلائي ڏسـي تـه قبلي ڪي معلوم ڪرڻ لاءِ ثابتين پيش ڪرڻ ڪير زياده هوشيار ڄاڻو آهي، پوءِ هو پنهنجي اجتهــاد جي پٺ وٺي“ هاڻ اسين ڪيس مـوت چونداسـون تـه مـذهبن درميـان فيصـلي ڪـرڻ بـه اجهـو ائين ئي ڪبـو آهي. (لهذا اوهان جي تعليم جو اصول ٺيک نه آهي.)

نــبين ســڳورن ۾ دين جي رهنمــائن، ضــرورت ســببان،
ماڻهن کي اجتهـاد ڏانهن رسـتو ڏيکـاريو آهي، جيتـوڻيک
هو ان ڳالهه کان به واقف هئا ته هـو(مـاڻهو) غلطيـون
ڪندا رهنـدا. مگـر اللـه جي رسـول تي هي فرمـايو تـه
”مـان ظـاهر تي فتـويٰ ڏيـان ٿـو، دل جـو چاڻنـدڙ خـدا
آهي.“ يعني ته مان پنهنجي غالب گمان موجب فيصـلو
ڪريان ٿو ، جـو مـون کي گـواهن جي شـاهديءَ مـال
حاصــل ٿــئي ٿــو ۽ ٿي ســگهي ٿــو تــه انهن پنهنجي
گواهيءَ ۾ غلطي ڪئي هجي، هاڻي جڏهن پيغمـبر بـه
هن قسم جي اجتهاد ۾ خطاب کان سلامت رهي نــه ٿـا
سگهن ته پوءِ اسين اهڙي اميد ڪيئن ٿا ڪريون؟
هن هنـڌ هـو بـه سـوال پيش ڪن ٿـا؛ پهريـون هي تـه
”اجتهــاد جي معــاملن“ ۾ هيءَ ڳــالهه ڪــٽي صــحيح بــه
هجي، ليڪن عقيدن جي قاعـدن ۾ صـحيح ٿي نـه ٿي
سگهي، ڇالاءِ جو عقيدي ۾ غلطي ڪرڻ واري جو عـذر
قابــل قبــول نــه آهي. هــتي پلا مــاڻهو ڪي ڪــيئن هلڻ
گهرجي؟“ مان جـواب ڏينـدس تـه ”عقيـدن جـا قاعـدا
قرآن ۾ حـديث ۾ درج آهن، بـاقي ان ڪـان سـواءِ ٻيـون
تفصيلي ۽ اختلافي ڳالهيون ۾ شـيون تـارازيءَ ۾ تـورڻ
سان، بخوبي معلوم ٿي وينديون. اهي سئيون تارازيون،
الله تعاليٰ پنهنجي ڪتاب ۾ ٻڌايون آهن، جي پنج آهن،

 جن جــو احــوال مــون پنهنجي ڪتــاب، القســطاس المستقيم ڏنو آهي“ ان مٿي به جيڪـڏهن هي سـوال ڪيــو وڃي تــه ”تنهنجــو مخــالف تنهنجي ان تــارازيءَ سـان اتفـاق نـه ٿـو رکي“ تـه پـوءِ مـان چونـدس تـه جيڪـــڏهن ان مـــيزان (تـــارازيءَ) کي چڱيءَ طـــرح سمجهيو ويندو، ته پوءِ ان سان اختلاف رکڻ جو گمـان ئي نٿـو ڪـري سـگهجي، خـود اهـل التعليم، بـه ان جي مخالفت نه ڪندو، ڇا لاءِ جو مون ان قرآن مجيـد مـان سمجهي، استباط ڪيـو آهي، منطـق وارا بـه ان سـان اختلاف نٿــا رکن. ڇاڪــاڻ تــه اهــو انهن جي منطقي شرطن سان موافق آهي نه وري ڪو متڪلم ئي ان جي مخالفت ڪري ٿو ، ان لاءِ جو اهـو سـندس نظـري دليلن ســان ٺهڪي ٿــو ان جي ذريعي ئي ســچ کي علم ڪلام سچاتو وڃي ٿو.

---

[1] هيءَ هڪ مخفي جماعت هـئي، جـا چـوٿين صـديءَ جي وچ ڌاري بصري ٿهي. ان جماعت جي مذهب جو بنياد هي آهي ته ”اسلامي شريعت جهل سـببان گنـدي ٿي چڪي آهي گمراهيءَ رلي ملي ويـئي آهيم، ان جي صفائي پاڪائيءَ جو سواءِ فلسفي جي ٻيو ڪــو رستو ئي ڪونهي ڇا لاءِ جو فلسفو اعتقادي حڪمت اجتهــادي مصــلحت تي حــاوي آهي جــڏهن يونــاني

فلسفو ۾ محمدي شريعت پاڻ ۾ ڳنڍيا تـه پـوءِ ڪمـال حاصل ٿينـدو ”اخـوان الصـفا “ جـا رسـالا ، فلسـفي ۾ علمي آهن، جي عجيب ادبي قــالب ۾ پلٽيــا ويــا آهن. ڪل 52 رسالا آهن، جي مختلـف علمي موضـوعن تي مشتمل آهن. جهڙوڪ طبي، رياضي، فلسـفو، الاهيـات وغيره، پوئين رسالي ۾ سيني جو اختصار ڏنو ويو آهي.

[2] هي امام صاحب چئن امامن مان هڪ مشهور امـام آهي پـــاڻ مـــنزلن جي مخــالفت ڪنـــدي، گهـــٽيون تڪليفون سٺائون، جن جو عقيدو هو ته قرآن ”مخلوق“ آهي اهو مسـئلو خليفي ماسـون جي دور ۾ چـيڙيو ويـو هو.

[3] حارث محاسبي، 125 هجريءَ ۾ ڄائو هو ۽ 243 ۾ بغداد ۾ وفات فرمايائون پـاڻ معتزلـه فڪــر جي خلاف گهڻو ڪم ڪيائون ۽ آخري عمر ۾ دنيا کي ترڪ ڪري صوفي بنجي پيـا، هي پهريـون صـوفي آهي، جنهن جي ڪتابن ۾ فقهي تعليم نمايان نظر اچي ٿي.

[4] قــرآن مجيـد ـــــ اليـوم اڪملت لڪم دينڪم و اتممت عليڪم نعمتي

جيڪڏهن منهنجو مخالف اجا به ڪٽي پچي ته ”يلا جڏهن تنهجي هٿ ۾ اهڙي تارازي آهي، تـه پـوءِ مـاڻهن ۾ جـو مت پيد (اختلاف) آهي، تنهن کي دور چو نه ٿو ڪــرين؟

”ان جو جواب مان هي ڏيندس ته جيڪڏهن ماڻهو مون کي ڪن ڏيئي ٻڌن، تـه پـوءِ مـان سـندن اختلاف دور ڪــري سـگهندس، مـون پنهنجي ڪتـاب ”القسـطاس المستقيم“ ۾ اختلاف دورڪرڻ جـو طريقـو بيـان ڪيـو آهي، پـوءِ تـون ان تي غـور ڪــر، تـوکي هي بخـوبي معلـوم ٿينـدو تـه اهـو حـق آهي ۽ جيڪـڏهن مـاڻهو ان ڌانهن ڪن ڏين تــه اهــو سـچ پچ انهن جي اختلاف کي صفا مٽائي ڇڏيندو، پر افسوس جو مـاڻهو(ڌانهس) ڪن نه ٿا ڏين! هڪ جمـاعت مـون ڌانهن ڌيـان ڏنـو ۽ مـون انهن جو اختلاف دور ڪيو. تنهنجـو امـام مـاڻهن جي نـه ٻڌڻ جي باجود به انهن جو اختلاف مٽائڻ چاهي ٿـو، پـر پوءِ اڄ تائين اهو اختلاف ڇو نه مٽايو اٿس؟ ۽ حضرت علي رضه امامن جي سردار هوندي بــه ان اختلاف کي ڇو نه ختم ڪيو؟ يا تنهنجو امام اها دعويٰ ڪري ٿـو ڇـا تــه هــو پنهنجي ڳــالهه ٻــڌڻ لاءِ ســپني مـــاڻهن کي زبردستيءَ سان ڇڪي پاڻ وٽ آڻينـدو؟ جي ائين آهي، ته پوءِ هن وقت تائين انهن کي ڇو نه مجبور ڪري آندو اٿس؟ پلا ان لاءِ هن ڪهڙو ڏينهن مقرر ڪيـو آهي، ڇـا، سندس دعوت سبب خلق ۾ زياده قوت نـه پيـئي آهي؟ ۽ مخالفت ڪندڙن ۽ انڪار ڪندڙن جـو تعـداد وڌي نـه ويو آهي؟ هائو، هن اختلاف جي ڪـري هن نقصـان جـو

اڳي ئي خطــرو هــو، جــو پنهنجي پڇــاڙي وجي، خــون وهائڻ، ملڪن کي برباد ڪرڻ، ٻارڙن کي يتيم ڪرڻ ڦرلٽ تي ڪندو توهـان جي هن اختلاف کي دور ڪــرڻ جي بـرڪتن سـببان دنيـا جـو ڪجھ ٿيـو آهي، ان جـو مثال ئي نه ملندو(يعـني اٿلـو اختلاف حـد ڪـان زيـاده اضافو ٿيو آهي.)

اچا به (هو) جي ڪٿي سوال ڪري ته ”تون ته مــاڻهن اختلاف دور ڪرڻ جي دعويٰ ڪرين ٿو، پوءِ ان مـاڻهوءَ لاءِ تـون ڇـا ٿـو چـوين، جـو مخـالف مـذهبن مقابـل اختلافن درميان منجهيـل آهي، جنهن لاءِ اهــو لازمي نـه آهي ته تنهنجي مخالف کي ڇڏي، تــوکي ٻــڌي؟ تنهنجي مخالفن مان گهڻا توسان اتفاق نه ٿا ڪن، لهــذا تنهنجي انهن جي وچ هاڻي فرق ڪو نه رهيو“.

هي هن جو ٻيو سوال آهي جنهن جو جــواب اجهــو هي آهي ته پهريائين ته هيءَ ڳـالھ خــود تنهنجي بــه خلاف وڃي رهي آهي، ڇا لاءِ ته جڏهن تون هڪ منجهيــل کي پاڻ ڏانهن گهرائيندي، ته پوءِ هو تـو ڪـان پڇنـدو تـه ”ڇلا تون پنهنجن مخالفن ڪان ڪيئن بهـتر آهين، جــو جــڏهن جو گهڻـا عـالم(اهـل العلم) تنهنجي مخـالفت ڪن ٿـا؟“ ڪهڙو نه ڇڱو ٿئي، جو مون کي خبر پــوي تــه تــون ان کي ڪهڙو جواب ڏيندين! ڇا تون جــواب هي چونـدي

ته منهنجي امام جو بنياد نص تي ٻڌل آهي؟ پــر تنهنجي
ان نص واريءَ دعويٰ کير مڃيندو، جڏهن هن اللــه جي
رسول کان نص ٻڌي ئي ڪانهي؟ هن ته فقــط تنهنجي
دعويٰ ٻـڌي آهي، ۽ اهـو بـه پـڌو آهي تـه جيڪي عـالم
آهن تن سـڀني جـو هن ڳـالهه اتفـاق آهي تـه هي سـڀ
ڪجهه تنهنجو هٺرادو نـاهه ۽ ڪـوڙ آهي. اجـا بـه سـمجهه
کڻي ته هو نص کي تسليم ڪـري ٿـو،(هـتي تـه تنهنجي
امام جي دعويٰ نص تي ٻڌل آهي) پوءِ کڻي هو اصل نبو
جي معـاملي ۾ منجهيـل ئي رهي ۽ پڇي تـه " فـرض
ڪري وٺ ته تنهنجو امام پنهنجي سچائيءَ ڏيکارڻ لاءِ
حضرت عيسيٰ عليه السلام جهڙو معجـزو پيش ڪـري
ٿو، ۽ چوي ٿو ته منهنجي سچائيءَ جـو ثبـوت هي آهي
تـه مـان تنهنجي پيءُ کي جيـئرو ڪـري سـگهان ٿـو، ۽
واقعي هن کي جيـئرو بـه ڪيـائين ۽ هن(منهنجي پيءُ)
مون کي اهو به چيو ته هو (امام) صحيح آهي تڏهن بــه
مـان ان جي سـچائي ڪـڙي آڌار تي معلـوم ڪريـان،
جڏهن خـود عيسـيٰ عليـه السـلام جي سـاڳئي اهـڙي
معجزي تي به ماڻهن ڪيس سچو نـه سـمجهيو .... اٿلـو
ڪيـترا مشـڪل سـوال ڪـڻي آڏو آنـدائون، جي سـواءِ
باريک عقلي نظر جي حل ٿيو نٿا سگهن ۽ عقلي نظـر
ته وري اوهان وٽ معتـبر نـه آهي، ۽ نـه وري معجـزي

جي سچائيءَ جا دليل ايستائين سمجهي سگهبا، جيستائين جادوءَ کي سمجهيو نه ويو آهي، ۽ ان معجزي درميان فرق نه معلوم ڪيو ويو آهي، ۽ هي به نه معلوم ڪيو ويو آهي ته الله تعاليٰ پنهجي ٻانهن کي گمراهه نه ٿو ڪري، گمراهه ڪرڻ ۽ ان جي رد ۾ جواب ڏيڻ، اهو ڪهڙو نه اوکو مسئلو آهي، سو به ته عالم آشڪار آهي، هاڻي هن سيني ڳالهين کي تون ڪيئن دفع ڪندين؟ ۽ هوڏانهن تنهنجو امام ڪو پنهجي مخالفن کان زياده اطاعت جو مستحق نه آهي! هي معاملو ڪري به نظري دليلن ڏانهن تنهنجو امام ڪو پنهجي مخالفن کان زياده اطاعت جو مستحق نه آهي! هي معاملو وري انڪار ڪرين ٿو، ۽ تنهنجو مخالف به اهي ئي دليل پيش ڪري ٿو، جي تون پيش ڪرين ٿو، مگر هو اجا به وڌيڪ صاف ۽ چٽيءَ طرح سان پڌائي ٿو! (مطلب) هي سوال ڦيرو ڪائي مٿن اهڙو لڳو آهي، جو جيڪڏهن انهن جا ننڍا وڏا به گڏجي ان جو جواب ڏين ته، هرگز ڏيئي نه سگهندا.

هي غلط عقيدو فقط ڪوتاهه نظر ماڻهن جي ڪري ئي وڌندو ۽ پکڙندو رهيو، ڇا لاءِ جو هو فقط انهن جي سوالن جا جواب ڏيندا رهيا ۽ انهن جي ڪمزوريءَ کي ڳولي، انهن ئي سوالن کي موٽائي سندن منهن تي

هنيائون(يعني انهن”جواب“ جو طريقو اختيار ڪو ۽ نه ”قلب“ جو) انهيءَ سببان ئي هي بحث ويو ڊگهو ٿينـدو، جو نه انهيءَ ذريعي ڪنهن کي سمجهائي ٿـو سـگهي ۽ نه مخالف کي ماٺ ئي ڪـرائي ٿـو سـگهي. جيڪـڏهن ڪـــو ”تعليمي“ وري هيــئين چـــوي تـــه”هيءُ تـــه الٽـــو جـــواب(قلب) آهي ۽ چـــا ان جـــو جـــواب هي آهي تـــه جيڪـڏهن منجهيـل ائين ڪـٽي چـوي تـه، مـان منجهيـل آهيان ۽ هو ان مسئلي جو تعين نـه ٿـو ڪـري سـگهي، جنهن ۾ منجهيـل آهي، تـه پـوءِ ان حـالت ۾ کيس چيـو ويندو ته تون هڪ اهڙي بيمار مثل آهين، جـو چـوي ٿـو ته مان بيمار آهيان، ۽ اصل مرض به ٻڌائي نـه سـگهي ۽ وري ان جو علاج به چاهي ٿو،“ ان کي پوءِ چيو ويندو ته مطلق مـرض جي لاءِ ڪـو علاج ئي ڪـونهي، هـاڻ! خاص مرض جو علاج بيشڪ آهي، جـيئن تـه مـٿي جـو سرو، اسهال ۽ اهڙيءَ طرح ٻيـا مـرض (جي ڪنهن نـه ڪنهن نالي سان سڏيا وڃن ٿا) سـاڳيءَ طـرح منجهيـل کي به جڳائي ته هو ٻڌائي ته ڪهڙيءَ ڳالهه ۾ منجهيل آهي، پوءِ جيڪـڏهن ڪا ڳالهه ٻڌايائين ته مــان ان کي ان جي صحيح هجڻ کان خوب واقـف ڪنـدس، ۽ ان ڳـالهه کي انهن پنجن تــارازين ۾ تــوري ڏيکارينــدس، جن کي جـڏهن ڪـو سـمجهي ٿـو وٺي، تـه پـوءِ يقينـاً انهن جي

سچائيءَ جو اقرار ڪري ٿو، ۽ انهن جي تور تي پروسو ڪري وٺ. ميزان ۾ وزن جي صحيح هجڻ ڪي هو پوءِ ائين سمجهي ٿو جيئن حسابن جو شاگرد حسابن ۾ حسابن جي ماستر کي صحيح سمجهي ٿو ته هو جو ڪجهه حسابن متعلق پڙهائي رهيو آهي، سڀ صحيح آهي، مون هي سڀ ڪجهه پنهنجي ڪتاب ”القسطاس الستقيم“ جي ويهن صفحن ۾ کولي سمجهايو آهي، جو چاهي ان کي ڏسي سگهي ٿو.

اسان جو هت هي ارادو ڪونهي ته انهن جي مذهب جو بگاڙ بيان ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ ته اهو مون اڳي ئي ”المستظهري“ نالي ڪتاب ۾ پڌايو آهي ۽ ان بعد پنهنجي ڪتاب ”حجته الحق“ ۾ پڻ ذڪر ڪيو اٿم ۽ اهو انهن جي ڪلام جي جواب ۾ لکيل آهي، جو مون اڳيان بغداد ۾ پيش ڪيو هو ۽ ٽيون وري ڪتاب ”مفصل الخلاف“ ۾ به آيل آهي، جنهن ۾ ٻارنهن باب آهن، ۽ اهو انهن جي ان ڪلام جي جواب ۾ آهي جو همدان ۾ مون اڳيان رکيو ويو ۽ چوٿون ڪتاب ”الدرج“ آهي جو جدولن سان لکيو ويو آهي. ان ۾ به انهن جي ڪمزور اعتراضن جو جواب آهي، جي طوس ۾ منهنجي آڏو آندا ويا هئا، پنجون ڪتاب ”القسطاس المستقيم“ آهي، جو هڪ مستقل ڪتاب آهي، جنهن

جـو مقصـد ان مـيزان جي خـبر ڏيڻ آهي، جنهن سـان علمن جي صحيح پـرک ٿي سـگهي، ۽ هي ڳـالھ ظـاهر ڪـري ڏيڪارڻ آهي ته جيڪـو بـه ان کي سـمجهندو تنهن کي ”معصوم امام“ جي ڪا گهرج ڪانه پونـدي پـر هت منهنجـو مقصـد هي ثـابت ڪـري ڏيڪـارڻ آهي تـه انهن (بـاطنين) وٽ ڪابـه اهـڙيءَ شـيءِ ڪـانهي جـا سـندن مرض کان کين ڇـڏائي، (سـندن) خيـالن جي اونـداهين کان ڪڍي ٻـاهر ڪـري پنهنجي امـام جي تعين لاءِ هـو ڪابه ثابتي پيش ڪري نه ٿـا سـگهن. ۽ اهـا ئي منجهن وڏي ڪمزوري آهي.

اسين انهن سان گهڻو وقت جهڳڙندا رهياسين ۽ آخر ۾ انهن جي انهيءَ ڳالھ کي بـه ڪـٽي قبـول ڪيوسـين تـه واقعي تعليم ۽ معصوم معلم جي ضـرورت آهي ۽ اهـو معصوم معلم به اهو ئي آهي جنهن کي انهن مقرر ڪيو آهي پوءِ انهن کي پڇيوسين ته اهو علم ڪهڙو آهي جو توهان ان ”معصوم امام“ کان سکيو آهي؟ ان کان پـوءِ اسـان انهن آڏو ڪجھ اعـتراض بـه آنـدا، مگـر هن انهن کي سمجهيو ئي نه، انهن جو حـل ٻـڌائڻ تـه اجـا پـري ڳالھ ٿي. جڏهين هو اسان جي سـوالن جي جـوابن ڏيڻ کان عاجز رهجي ويا، ته پوءِ ”غائب امام“ جي پاسي ۾ لڪڻ لڳـا، ۽ چـوڻ لڳـا تـه ”مـاڻهو کي گهـرجي تـه ان

ڏانهن رجوع ٿئي“ عجب جي ڳالهه آهي جو انهن پنهنجي
ساري عم معصوم معلم جي ڳولا ۾ وڃائي چــڏي آهي
۾ ڏاڍو خوشين ۾ آهن تـه هنن ان کي ڳـولي لـڌو آهي،
مگـر انهن تـه هن کـان کابـه ڳـالهه کانـه سـکي آهي،
سندن مثال ان ماڻهوءَ جيان آهي، جنهن کي پليتي ٿڦيل
آهي ۾ پاڻيءَ جي ڳـولا ۾ پـاڻ کي ايـترو تـه ٿکـائي ٿـو
ڇڏي، جو جڏهن پاڻيءَ تي پهچي ٿـو تـڏهن وري ان کي
کـم بـه نـه ٿو آڻي سگهي ۾ ائين ئي پليـتيءَ سـان ٿڦيـل
رهي ٿو.
انهن مـــان کي اهـــڙا آهن، جي خـــاص علم رکڻ جي
دعويٰ کـن ٿا، مگر اهو علم جـو هـو بيـان کـن ٿـا، سـو
فيثاغورس[Pythagors [1] جو کـمزور فلسفو آهي.
هو اڳواٽن فيلسوفن مـان آهي ۾ سـندس فلسـفو، پين
فيلسوفن جي فلسفي کان گهٽو ڪريل آهي، جنهن جي
ارسطا طاليس پڻ ترديد ڪئي آهي ۾ سندس فلســفي
کي (گهٽو) ڪمزور ۾ ڪريل ثابت ڪـري ڏيکـاريو آهي.
تنهن هوندي بـه ڪتاب ”اخوان الصفا“ ۾ سندس پـيروي
ڪئي ويئي آهي، جو سچ پچ تـه فلسفي جـو ڦـوڳ (ڪـن
ڪچرو) آهي. عجب تـه وري هي آهي، جــو اهي سـڀي
ڄمار علم جي طلب ۾ سرگردان رهندا اچن ۾ پڇـاڙيءَ
۾ هن قسم جهڙي ڪمزو ۾ بگڙيل علم تي وڃي راضي

ٿين ۽ ان سان گـڏو گـڏ وري هيءُ گمـان رکن تـه هنن
علمن جي بنهه چـــوٽي وچي ســـرڪئي آهي! هي اهي
مــاڻهو آهن، جن کي اســان خــوب آزمــايو آهي ۽ انهن
جي ظاهر ۽ باطن ۾ گهڻو اندر گهڙي ويا آهيون، ۽ ڏٺو
اٿئون ته انهن جي تعليم مان عـام مـاڻهن ۽ ڪم عقـل
وارن کي سـواءِ دوکي جي ٻيـو ڪي ڪين ٿـو ملي، هـو
انهن کي ”معصــوم معلم“ جي ضــرورت بيــان ڪــري
ڦندي ۾ ڦاسائين ٿـا. انهن جـو وڏيڪ بحث هن ڳـالهه تي
آهي، (جو هو چون ٿـا) تـه فقـه جي ذريعي جي ڪـا بـه
ضـرورت ڪـانهي، سـندن هي سـوال گهڻـو مضـبوط ۽
لاجـواب آهي، تـان جـو هڪ متلاشـي اچي، ”معصـوم
معلم جي ضرورت جي ڪـانئن مـدد گهـري ٿـو ۽ ڪـانئن
پڇي ٿو ته ”هن جو علم پيش ڪريو، ته جيئن اسين بــه
سندس تعليم مان فائـدو حاصـل ڪريـون“ بـاطني اتي
هار ڪايو وجي، ۽ ذرا توقف ڪري، چوي ٿـو تـه ”هـاڻي
جـڏهن تـه تـو پنهنجي هيءَ تڪليـف منهنجي سـامهون
پيش ڪـئي آهي، تــڏهن مــان ان جي حــل ڳــولڻ جي
ضروري جاچ ڪنـدس، منهنجـو غـرض (تنهنجي عقيـدي
متعلق) هيـتري قـدر هـو ۽ بس“ هن کي خـبر آهي تـه
جيڪــڏهن اجــان ذرا اڳــتي وڌنــدو، تـه گهڻـو بـدنام ٿي
پوندو، ۽ مشڪل ڳالهه کي حل ڪرڻ ته درڪنـار، مگـر

ان جي سمجهڻ کان به عاجز رهجي ويندو، ان جواب
تـه اجـا پـري ڳـالھ ٿي! هيءَ سـندن حـال جي حقيقت
آهي. توهان سندن امتحان وٺو، ﷺ پوءِ يقينا توهـان انهن
کي ڏڪارينـدؤ، جهـڙيءَ طـرح جـڏهن اسـان انهن کي
آزمايو ته پوءِ انهن کي ڏڪاري ڇڏيوسون.

صوفين جا طريقا

مان جـڏهن هنن علمن کـان فـارغ ٿيس، تـڏهن صـوفين جي طـريقن طـرف پنهجي مضـبوط ارادي ۽ همت سان موٽيس. مون کي هي اڳي ئي معلـوم هـو ته انهن جو طريقو ”علم“ ۽ ”عمل“ سان مڪمـل ٿـئي ٿو. انهن جي عمل مـان مـراد هيءَ آهي تـه نفس جي لاهين چاڙهين کي لتـاڙي پـار پئجي، ردي اخلاق ۽ ڪنن صفتن کان پاڻ کي پا ڪ صاف ڪجي، ايتري قـدر جـو دل کي سـواءِ اللـه تعـاليٰ جي بلڪـل خـالي ڪـري ڇـڏجي ۽ ان کي سـندس يـاد سـان سـينگاري ۽ زيب ڏجي. مـون لاءِ علم عمـل کـان وڌيڪ آسـان هـو. تنهن ڪـري انهن جي علم جي تحصـيل سـندن ڪتـابن جي مطالعي ڪرڻ سان شروع ڪيم؛ مثلاً:

- ”قوت القلوب“ جو ابوطـالب مڪيءَ[2] جـو لکيل آهي،
- الحـارث المحاسـبي[3] جـا ڪتـاب ، ۽ جنيد[4]، شبلي[5] ابوبزيد بسـطاميءَ[6] جن جـون چوٽيـون ڪرٽيـون ۽ انهن جي وڏن جـو ڪلام نظـر مـان ڪڍيم،

- الجنيد (297ھ) [4] سندن ولادت ۾ نشو و نما عــراق ۾ ٿي، امام ابوثور جن جي هٿ هيٺ فقه ســکيائون. پنهنجي وقت جو بزرگ ۾ لاثاني شخص هو. حقيقت متعلــق جــو ڪجھ لکيــو اٿن. ســو اڳي ئي مشــهور آهي. صــوفين جي نظــر ۾ هــو پــوين عــالمن جــو سردار آهي.

تان جو اڇي انهن جي علمي مقصدن جي ته کي پهتس ۾ جــو ڪجھ تعليم ۾ ســماع جي ذريعي حاصــل ڪــرڻ ممڪن هو، سو سڀ پرايم.
مون تي هيءَ حقيقت ظاهر ٿي تــه انهن جي خاصــيتن ۾، جا نهايت اهم خاصيت اهي، سا تعليم جي رستي تي ڪــڏهين حاصــل ڪــري نــٿي ســگهجي، ان کي فقــط ”ذوق“ حال ۾ اخلاق ردوبدل (تبديل صــفات) ســان ئي حاصل ڪري سگهجي ٿــو. تندرســتي ، ڏوء ۾ انهن (ڀن) جي سبنن ۾ شرطن کي ســمجهڻ ۾ خــود تندرســت ۾ ڏوال هجڻ درميان ڪيترو نه فــرق آهي! اهــڙيءَ طــرح سان نشي جي سبب کي سمجهڻ، جو انهن بخارن جي غلبي جي هڪ حالت آهي، جي (بخار) معدي ڪــان مــٿي چڙهيو اڇيو فڪر جي جــاين تي غــالب پــون ٿــا، ۾ خــود نشي ۾ ڪيترو نه تفاوت آهي!

نشئي جـڏهن نشـي جي حـالت ۾ آهي، تـه هن کي ان نشي جي معنيٰ ۽ ان جي بنيادن کي ڄاڻي ٿو، مگــر ان هوندي به هـو ان نشـي کـان صـفا خـالي آهي. طـبيب، بيماريءَ جي حالت ۾ صحت ۽ ان جي سـببن ۽ ان جي دوائن کي خوب ڄاڻي ٿو، مگر تنهن هوندي بـه هـو پـاڻ صحت وڃائي ويٺـو آهي. اهـڙيءَ طـرح سـان زهـد؛ ان جي شـرطن ۽ سـببن جي حقيقت کـان ڄـاڻڻ ۾ خـود زاهد (پرهيزگار) ۽ دنيا کان لاتعلـق جي وچ ۾ بـه فـرق آهي، مون يقين سان سمجهي ورتـو تـه اهي (صـوفي) ”احوال“ جا مـالڪ آهن ۽ نـه ”اقـوال“ جـا يـار ۽ جـو ڪجھ علم جي ذريعي حاصل ڪرڻ ممڪن هو، سو ته مون (بلاشڪ) حاصل ڪيو آهي، هاڻي بـاقي اهـو ڪجھ وڃي رهيو آهي، جـو تعليم ۽ سـماع سـان ڪـڏهين بـه هٿ ڪـري نٿـو سـگهجي، مگـر ان کي فقـط ”ذوق“ ۽ سلوڪ“ سان لهي سگهجي ٿو، ان کان سواءِ ٻي ڪابـه راهه نه آهي.

مان جنهن وقت شرعي ۽ فلسفي علمن جي تفتيش ۾ رذل هوس، ۽ ان دوران ۾ جن علمن سـان مـون مٿـو پي هنيو ۽ جيڪي رستا مون طئي پئي ڪيـا، تنهن وقت مـون کي الله تعـاليٰ، نـوبت ۽ آخـرت ۾ پـورو پـورو ايمان حاصل ٿي چڪو هو.

ايمان جا هي ٽي اصول منهنجي اندر □ گهڻا پختا ٿي ويا هئا.
ڪنهن معين، ڪليل ثابتيءَ سببان نه، مگر ڀين ڪيترن سببن، لاڳاپن □ تجربن جي ڪري، جن جو تفصيل ڳاٽيٽي ڪان ئي ٻاهر آهي.
مون اڳيان هيءَ ڳالهه خوب ظاهر ٿي ويئي هئي ته خدا تعاليٰ جي خوف (تقوي) ڪان سواءِ □ نفس کي اجاين خواهشن ڪان روڪڻ بغير، آخرت جي سعادت جي ڪا اميد ڪانهي. ان ڳالهه جو منڍ هي هي آهي ته دل جو لاڳاپو دنيا ڪان ڪاٽيو وجي، هن فريبي دنيا ڪان منهن موڙي، غير فاني گهر ڏانهن منهن ورائجي، □ پنهنجو سارو خيال الله تعاليٰ ڏانهن ڦيرائجي. هاٽي هي تڏهين ئي ٿي سگهندو، جڏهين ماٺهو پنهنجي مال، شان شوڪت □ ڀين ڪمن ڪارين ڪان پاڻ کي ڇني پر ڪندو. پوءِ مون پنهنجي حال جي ڇڪاس ورتي □ ڏٺم ته مان ته ڪيترن ئي لاڳاپن □ جڪڙيو پيو آهيان، جن مون کي هر طرف ڪان گهيرو ڪري ورتو آهي. نيٺ پنهنجي علمن جو ملاحظو ڪيم، جن □ بهترين ڪم تدريس □ تعليم جو آهي، ڏٺم ته مان ته اهڙن علمن □ رڌل آهيان، جن مان آخرت لاءِ ڪوبه ڪڙتيل نه ٿو نڪري. موٽي، تدريس متعلق پنهنجي نيت جو جائزو

ورتو. چا ڪٽي ڏسان ته اهـو (درس ۽ تـدريس جـو ڪم، جو مان ان وقت ڪندو هـوس) سـو بـه خـدا تعـاليٰ لاءِ ڪرڻ نه آهي. مگر ان جو اصلي سبب نـالي ۽ نـاموس جو حاصل ڪرڻ آهي. بس پوءِ ته يقين ٿيم ته مان هڪ پاٽيءَ ڪاٽل ڪمزور ڪناري جي اصـل چـيڙي تي آهيـان ۽ مان دوزخ جي بلڪل ويجهـو اچي پهتـو آهيـان، هـاڻ جيڪڏهن پنهنجي حال جو سڌارو نٿو ڪريان. ته منهنجو بچڻ ڪونهي.

مان ان تي ڪافي عرصـي تـائين فڪـر ڪنـدو رهيس، مگر ڪنهن قطعي فيصلي تي ڪو نه پهتو هوس. هڪ ڏينهن اهــو پڪــو ارادو ٿي ڪيم تــه بغـداد ڪـان ٻـاهر نڪري وڃان ۽ هنن حالتن کي خير باد چئي ڇــڏيان. تــه وري ٻـئي ڏينهن اهـڙي ارادي کي ٻـئي تـوڙيم. هڪ قــدم اڳــتي ٿي وڌايم، تــه ٻيــو وري پٺــتي تي هٽــايم، جيڪڏهن آخرت جي شوق صـبح جـو اچي ٿي ورايم تـه وري خواهش جي لشڪر شام جو سـخت حملـو ڪـري ڪيس چٽ ڪـــري ٿي ڇـــڏيو. هڪ طـــرف دنيـــا جي خواهشـن مـون کي پنهنجي زنجـيرن سـان چڪي هيٺ ويهــارڻ تي گهريــو، تــه ٻـئي طـرف وري ايمــان جــو پڪاريندڙ پڪاري رهيو هو ته ”ڪـوچ ڪـر، ڪـوچ ڪـر ! تنهنجي عمـر بـاقي تـوري وجي رهي آهي ۽ تـو اڳيـان

سفر اجـا گهڻـو وڏو آهي ۽ جـو ڪجهه علم ۽ عمـل تـو
وٽ آهي، سو سڀ ريـاءُ ۽ فـريب آهي، تـون جيڪـڏهن
آخرت لاءِ هينئر تياري نه ڪندين ته پوءِ پلا ڪڏهين تيـار
ٿيندين ؟ ۽ جيڪڏهن تون هي لڳ لاڳاپا هـاڻي قطـع نـه
ڪندين ته پوءِ ڪڏهن ڪندين؟ “ ان وقت دل جو جوش
حرڪت ۾ آيو ٿي ۽ اتان پڇي وڃڻ جـو ارادو پختـو ٿيـو
ٿي!
ليڪن شيطان موٽي اچي ٿو چيو ته ”هيءَ هڪ عارض
حالت آهي، تون ان سان اتفاق نه ڪر، ڇا لاءِ جـو اهـا
جلـــد ئي هلي وينـــدي، ۽ جيڪـــڏهن تـــون ان اڳيـــان
جهڪنـدين ۽ هن هيـتري سـاريءَ عـزت ۽ شـان کي
ڇڏينـــدين ۽ هن آرام ۽ امن جي زنـــدگيءَ کـــان منهن
موڙيندين، جيڪا هر ڏک ۽ سور کان خالي آهي تـه پـوءِ
هڪ ڏينهن تون پنهنجو پاڻ سنڀاليندين، پر افسوس جو
ان وقت توکي هي سڀ نصيب ٿئي نه سگهندو.“
اهـڙيءَ طـرح مـون دنيـا جي خواهشـن جي ڇڪڻ ۽
آخرت جي ڪشش درميـان تقريبـاً ڇهن مهينن (پهـرين
رجب سـن 488ھ) تـائين پـئي لـوڏا لمـا کـاڌا. انهيءَ
مهيـني ۾ هيءَ ڳـاله اختيـار جـو دامن ڇـڏائي وڃي
اضطرار کي رسي، ان وقت الله تعـاليٰ منهنجي زبـان
خشـڪ ڪـري ڇـڏي ۽ مـان سـبق ڏيڻ کـان روڪجي

پيس. دل چاهيم ٿي ته هڪ ڏينهن درس ڏيئي پنهنجن شاگردن جي دل خوش ڪريان، مگر زبان هڪ لفظ به پولي نه سگهي ۽ مان بلڪل لاچار رهيس. آخرڪار زبان جي هن روڪ دل ۾ مونجهه پيدا ڪئي. جنهن سان گڏ هاضمو به وڌندو رهيو ۽ ڪاڏي پيتي جو ڪو سواد باقي نه رهيو. نه ڪو شورو ئي ٿي ڳهي سگهيس ۽ نه وري ڪو لقمو ئي ٿي هضم ٿيم قوتون ايتري قدر ته ضعيف ٿي ويون جو طبيب به منهنجي علاج کان نااميد ٿي ويا. ۽ چيائون ته ” هيءَ دل جي بيماري آهي، جا ساري جسم ۾ پکڙجي ويئي آهي، جنهن جو هن کان سواءِ پيو ڪو به علاج ڪونهي ته دل کي ڳڻتيءَ کان ڇڏايو وڃي.“

جڏهن پنهنجي ڪمزوري محسوس ڪيم ۽ اختيار پنهنجي هٿن مان ويندي ڏٺم، تڏهن الله تعاليٰ ڏانهن موٽي پناهه گهريم، جيئن ڪو لاچار ۽ مجبور جنهن کي ڪا ٻي واهه نه هوندي آهي، موٽي اچي سندس پناري پوندو آهي. نيٺ انهيءَ منهنجو سڏ اونايو، جو (امن يجيب المضطر اذا دعاه ويکشف السوءَ) ”ٻي وس جو سڏ اونائي ٿو، جڏهن هو کيس پڪاري ٿو.“[7] ۽ منهنجي لاءِ دنيا جي عزت ۽ آبرو، اولاد ۽ دوستن کي ڇڏي وڃڻ، سهنجو ڪري ڏنائين، بظاهر ته مڪي ڏانهن

ارادو ڪيم، حــالانڪ دل □ شــام وڃڻ جي نيت ڪــئي هيم، □ اهو بهانو ان ڪري ڪيم جو خوف هوم ته متـان خليفي □ دوستن ڪي حقيقت جي خبر نه پـوي (□ پـوءِ شام □ قيام ڪـرڻ ڪـان روڪـي نـه ڇـڏين) بغـداد ڪـان ٻاهر نڪري وڃڻ جي حيلي ڪان مـون سـهٽي نمـوني □ سلجهايو ، □ هن ارادي سان ٻاهر نڪـري آيس تـه وري ان □ هـر گـز نـه گهڙنـدس، عـراق جي سـڀني مـذهبي پيشوائن لاءِ مان نڪتـه چيـنيءَ جـو هڪ نشـانو بڻجي پيس، ڇا لاءِ جو انهن □ ڪوبه هڪڙو اهڙو ڪـو نـه هـو، جو منهنجي هن حالت ڪـان روگـردانيءَ ڪي هڪ ديـني سبب سمجهندو هجي، ڇاڪاڻ تـه هـو انهيءَ خيـال جـا هئا ته اهـو (تعليم ڏيڻ وارو ڪم) دين □ هڪ وڏو درجـو آهي. انهن جي علم جي اها هيءَ حد هئي!
ماڻهو منهنجي هن رستي اختيـار ڪـرڻ جي سـببن ڪي ڳولڻ □ گهڻو منجهي پيا، جيڪـي عراق ڪان پري هئا، تن جــو هي خيــال هــو تــه اهــو هن ڪــري آهي جــو هن (غزاليءَ) ڪي حڪومت طرفان ڪجھ خطرو محسـوس ٿيو آهي □ اهي جي سـرڪاري حلقن جي ويجهـو هئـا □ جن ڏٺو پئي ته ڪـيئن نـه سـرڪاري حلقـا مـون سـان تعلق وڌائڻ گهرن ٿا □ مون ڪي گهڻو چــاهين □ گهــرن ٿا □ مان باوجود انهن سـببن ڪـائن منهن موڙيـان ٿـو □

سندن ڳالھ ئي نه ٿو وڻان، سي هن راءِ جا هئا ته ”اهو آسماني امر آهي، ان جو هن کان سواءِ ٻيو ڪو سبب ڪونهي، اهل اسلام ۾ علم وارن (جي نصيبن) کي بد نظر لڳي آهي.“

بس پوءِ مون بغداد کي الوداع ڪئي ۾ جو ڪجھ مال هو، سو خيرات ڪري ورهائي ڇڏيم، پاڻ ۾ پنهنجي اولاد لاءِ فقط قوت گذران جيترو رکيم اهو مان آسانيءَ سان ڪري ٿي سگھيس، ڇا لاءِ جو عراق جي دولت خير جي ڪمن لاءِ هميشه موجود رهندي هئي، ۾ اها مسلمانن لاءِ وقف ٿيل هئي، دنيا ۾ مون ڪٿي به اهڙو سٺو مالي انتظام نه ڏٺو آهي، جو هڪ عالم کي پنهنجي اولاد لاءِ گذر مهيا ڪري ڏئي. مان پوءِ شام ۾ داخل ٿيس، جت مون تقريباً ٻه سال گذاريا، اهو ساروئي عرصو اڪيلائيءَ، رياضت، مجاهدي، نفس کي پاڪ ڪرڻ اخلاق کي سڌارڻ۾ دل کي الله تعاليٰ جي ياد لاءِ صاف ڪرڻ ۾ صرف ڪيم، جهڙيءَ طرح مون صوفين جي علم مان پرايو هو. دمشق جي مسجد ۾ گھٽي وقت تائين اعتڪاف ۾ رهيس. ان جي مناري تي چڙهي دروازو بند ڪري سڄو ڏينهن ائين اڪيلائيءَ ۾ گذاريندو هوس. اتان به ڪوچ ڪيم ۾ بيت المقدس ۾

داخل ٿيس. جتي به سارو ئي ڏينهن دروازو بند ڪري صخرة[8] جي اندر ئي اندر پاڻ منهون رهڻ لڳس.
بعد حج فرض ادا ڪرڻ جو ارادو پيدا ٿيو ته، وچي مکي ۽ مديني جون برڪتون حاصل ڪريان ۽ حضرت ابراهيم خليل الله جي روضي جي زيارت کان فارغ ٿيڻ بعد حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي روضي مبارڪ جي زيارت کان پاڻ کي مشرف ڪريان، پوءِ حج لاءِ سفر شروع ڪيم. مگر ٻارڙن جي محبت ۽ ٻئي ڪاروبار وطن جي طرف ڇڪ ڪئي ۽ باوجود هن حقيقت جي ته مان ان ڏانهن ورن وارائي خير ڪو هوس (؟)، موٽي وطن آيس. اتي به مون اڪيلائي پسند ڪئي ۽ خلوت حاصل ڪرڻ ۽ دل کي خدا تعاليٰ جي ياد لاءِ صاف ڪرڻ لاءِ گهڻو مشتاق رهيس، زماني جون حالتون، عيال جون ڪم ڪاريون ۽ زندگيءِ جون ضرورتون، منهنجي اصل مراد کي بگاڙينديون ۽ خلوت جي صفائيءَ ۾ رخنو وجهنديون رهيون، فقط ڪن ڪن وقتن تي دل جي صفائي حاصل ٿيندي هئي (اصل "حال" حاصل ٿيندو هو) مگر مان ان هوندي به ان کان ڪو نااميد نه ٿيس، ۽ گهٽين ئي رنڊڪن هوندي به ڪنهن وقت اچي ان حال کي رسندو هوس، هن حالت ۾ مون ڏهه سال گذاريا ۽ ان عرصي دوران اڪيلائي

جي گهڙين ۾ مو ن اڳيان اهڙيون حقيقتون کليون، جي ڳاٺيٺِي ۽ انت کان ٻاهر آهن، هت مان فقط ايترو ڪجهه بيان ڪريان ٿو ته جيئن ٻيا ان مان فائدو پرائين.

مون کي هتي يقين سان معلوم ٿي ويو ته اِهي صوفي ئي آهن جيڪي الله تعاليٰ جي راهه رمن ٿا، ۽ انهن جي زندگي هڪ بهترين زندگي آهي، سندن رستو اهڙو صحيح آهي جنهن جهڙو ٻيو صحيح رستو ئي ڪونهي، ۽ سندن اخلاق نهايت درجي جو پاڪيزه آهي. جيڪڏهن سيني ڏاهن جي ڏاهپ، فيلسوفن جو فلسفو ۽ انهن ديني عالمن جو علم، جي شريعت جي رازن کان واقف آهن ڪٺي ڪئو ڪري، انهن جي زندگي ۽ اخلاق ۾ ذرا ڪجهه تبديلي آڻڻ جي ڪوش ڪجي ۽ جنهن نيڪيءَ جي ڪم ۾ هل لڳل آهن، تنهن ۾ (ڪنهن حيلي بهاني سان) ڦيرو آڻجي، ته اهو ائين هر گز ٿي نه سگهندو. ڇا لاءِ جو انهن جي هر چر پر، ۾ ڳالهائڻ ۾ خاموشي، اندر ۾ خواهه ٻاهر ۾ ، نبوت جي نور مان ورتل آهي ۽ زمين تي نبوت جي نور کان مٿي ٻيو ڪو نور آهي ئي ڪونه.

حاصل مطلب ته صوفي پنهنجي طريقي جو بيان اجهو هيئن ڪن ٿا ته طهارت (پاڪائي) جا ان طريقي ۾ پهريون شرط آهي، سا هيءَ آهي ته دل کي سواءِ الله

تعاليٰ جي ہيءَ هر چيز کان پاک کيو وڃي ان جي
کنجي به نماز تکبير تحريم[1] مثل آهي-يعني ته
دل کي الله جي ياد ٻوڙيو غرق کيو وڃي آخر
اها الله ئي فنا ناس ٿي وڃي. بهرحال هي، بنست
انهن پهرين قدمن جي، جي اختيار کسب (ذاتي
جوابداري) جي دائري اندر اچن ٿا، ان جي انتها آهي،
پر حقيقت اها صوفي طريقي جي بلڪل ابتدا آهي
جو ڪجھ ان جي اڳيان آهي سو، مالک لاءِ هر دهليز
(ڏيڍيءَ) مثل آهي.
هن طريقي جي اول مڪاشفا مشاهدا شروع ٿين
ٿا، تان جو اهي(صوفي سالک) جاڳ جي حالت به
ملائڪن نبين جي روحن جو ديدار ڪن ٿا، انهن جو
ڳالهائڻ ٻڌن ٿا، ڪانئن ڪيترائي فائدا حاصل ڪن ٿا،
صورتن مثالن جي مشاهدي مان اڳتي وڌندي اچيو
اهڙي ذريعي رسن، جنهن کي زبان بيان ڪري نٿي
سگهي جو به ان حال جي اکرن جي ذريعي
سمجهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، ته ان اهڙي پڌري
غلطي ڪري ويهي ٿو، جنهن کان هو بچي نٿو سگهي.
مطلب ته هي معاملو اچيو" قرب" وٽ ٿو چيڙو
ڪري. پوءِ ڪن ان (خدا تعاليٰ جي قرب) کي "حلول"[
[2] ڪن "اتحاد"[3] ته ڪن وري 'وصول'[

[4]سمجهيو، حالانڪ هي سڀ غلط آهي، اسان ان غلطيءَ جو ڪارڻ پنهنجي ڪتاب”المقصد السني اسني“ ۾ کولي ٻڌايو آهي. هاڻي جو هن ”حال“ ڪي رسي ٿو، البت بي اختيار ٿي هي چوي ٿو ته؛

و ڪان مڪان ممالست اذ ڪره
فظن خيراً و لا تسال عن الخبر![5]

بالجمله، جنهن کي الله تعاليٰ ”ذوق“ مان ڪجھ نصيب نه ڪيو آهي ته پوءِ اهو نبوت جي حقيقت کي، سواءِ نالي جي، ٻيو ڪجھ سمجهي نه سگهيو آهي. ولين جون ڪرامتون به سچ پچ نبين جون شروعات ڪيفيتون آهن. رسول الله ﷺ جن جو به پهريائين اهو حال هو. جڏهن پاڻ هوا جبل ڏانهن وڃي پنهنجي پروردگار جي اڪيلائيءَ ۾ عبادت ڪرڻ لڳا، ته خود عرب چوڻ لڳا ته ڏاڍو عشق آهي.“

هيءَ هڪ حالت آهي، جنهن کي فقط ذوق سان ئي اهو ماڻي سگهندو، جو ناهيءَ راهه ۾ هلندو، پر جنهن کي ”ذوق“ جي نعمت نصيب نه ٿي آهي، اهو ته پوءِ ان کي تجربي ۾ پڻ سڌ سان به حاصل ڪري سگهي ٿو، بشرطيڪ هو، صوفين جي صحبت ۾ گهڻو گذاري رنگ حاصل ڪري چڪو هجي.

اها حقيقت آهي ته هيءَ حالت صحبت يافته مـاڻهن کي بـه کن علامتن ڏسـڻ سـان ۾ قريـني ۽ قيـاس سـان يقيـني طـور سـمجھ ۾ اچي سـگھي ٿي. جـو شـخص اهڙن پاڪ ماڻهن سـان صـحبت رکنـدو، اهـو انهن کـان ايمان حاصل ڪري سگھندو ۽ اهي مـاڻهو ئي آهن، جن جي مجلس ۾ رهڻ وارو ڪـڏهن بـه نـامراد ۽ دکي نـه ٿيندو، پـر جنهن کي انهن جي صـحبت ئي دسـتياب نـه آهي، ته پوءِ اهو ماڻهو به ان ”حالت“ جو امڪـان دليلن ۾ ثابتين سان يقينن ڄاڻي سگھي ٿو. اسان اهـڙو بيـان پنهنجي ڪتـاب ”احيـاءُ العلـوم الـدين“ جي هڪ بـاب ”عجائب القلوب“ ۾ ڏنو آهي،

دليل ۽ ثابتيءَ سان جا ڳـالھ معلـوم ٿـئي ٿي، تنهن کي ”علم“ (ڄـاڻــو) آهي، عين ان حـــالت جي واقفيت کي ”ذوق“ سڏبو آهي، ۽ ٻڌڻ ۽ تجـربي سـان سـٺو گمـان رکي قبول ڪرڻ ”ايمـان“ جـو نـالو آهي. هي ٽي درجـا آهن ”الله تعاليٰ، توهـان مـان ايمـان وارن، ۽ اهي جن کي علم آهي، تن جا درجا مٿي ڪيا آهن“[6]

هنن (صـــوفين) جي مخـــالفت ۾ جاهـــل مـــاڻهن جي جماعت آهي، جي (جاهل) ماڻهين تصـوف جي اصـل ۽ بنياد جو ئي انڪـار ڪن ٿـا ۽ هن قسـم جي ڳـالهين تي عجب ڪائين ٿا، ۽ ٻُڌڻ کان پوءِ ٺٺوليون ڪن ٿا، چون ٿـا

تــه ”اڙي هيءَ تــه عجيب ڳــالھ آهي! اهي (صـــوفي) ڪهڙي نه بيهـوده بڪـواس ڪـن ٿـا!“ اللـه تعـاليٰ وري اهڙن متعلق فرمايو آهي ته ”انهن مان ڪي توڪي ٻـڌن ٿا، مگر جڏهن توڪان پري ٿي، ٻاهر وڃن ٿا، تڏهن اهي علم وارن ڪان پڇن ٿا ته هن هينئر ڇا چيـو؟ هـائو، اهي شـخص آهن، جن جي دلين تي اللــه تعـاليٰ مهـر هـڻي ڇڏي آهي هو پنهنجن نفساني خواهشـن جي پـيروي ڪـن ٿـا هن(سـندن بـدعملن جي پـاداش) انهن ڪي ٻوڙو اکين ڪان انڌو ڪـري ڇڏيو آهي“[7]

صـوفين جي طـريقي تي هلڻ جي تجـربي مـان جيڪـا ضروري ڳالھ مون اڳيان پڌري ٿي آهي، سا آهي”نبـوت جي حقيقت ان جي خاصــيت“ چاڪــاڻ تــه ان جي سـمجهڻ جي گهـٽي گهـرج آهي؛ لهـذا ان جي اصـولن ڪان مـاڻهن ڪي روشـناس ڪـرائڻ تمـام ضـروري ڪـم آهي.

نبوت جي حقيقت

□ نبوت ذاتهن مخلوق جي محتاجي ڇو آهي؟

ڄاڻڻ گهرجي تـه انسـان جيكـو اصـل فطـرت جـو هـر خالي □ سادو خلقيو ويو آهي، ان کي اللـه تعـاليٰ جي جهانن جي کابه خبر کانه آهي. جهان تــه وري ڳـاڻيٽي کان ٻاهر آهن، جن کي فقـط اللـه تعـاليٰ ئي ڄـاڻي ٿو، جيئن سندس قول آهي ته ”تنهنجي رب جي فــوجن کي سواءِ ان جي ٻيو کو به نٿو ڄـاڻي.“[8]مـاڻهوءَ کي جهان جي خبر ادراڪ ذريعي پوي ٿي □ اهـو ادراڪ ان لاءِ پيدا کيو ويو آهي، ته ان جي وسيلن سان موجــوده دنيائن مان کنهن دنيـا کـان واقـف ٿي سـگهي. دنيـائن مـان اسـان جي مـراد موجـودات جـون جنسـون آهن. پهـرين ڇـيز، جـا مـاڻهوءَ □ خلقي ويـئي، سـا ڇهڻ جـو حس هــو، جنهن ســان هــو موجــودات جي جنس جــو ادراڪ کري ٿو: مثلاً گـرمي، سـردي، تـري، خشـکي،

نرمائي ۽ ڪـرائي وغـيره. چهڻ جـو حس رنگن ۽ آوازن جي پروڙ کان قاصر آهي، بلڪه انهن جي ڇاڻ ڪـان بنهه بيوس، ٻيو منجهس ڏسڻ جو حس پيدا ڪيو ويـو، جنهن وسيلي هو رنگن ۽ شـڪلين جـو ادراڪ ڪـري ٿـو، ۽ محسوســات جي جهــانن مــان هي وڏي ۽ وڏو جهــان آهي. ان بعـد منجهس ٻـڌڻ جـو حس پيـدا ڪيـو ويـو، جنهن سببان هو ڪيترن قسمن جي آوازن کي ٻڌي ٿـو. تنهن کان پوءِ ، ڪيس ذوق جو حس ڏنو ويـو، ۽ اهـڙيءَ طرح سان ٻيا به تان جو هو اچي محسوسات جي دنيـا تي حاوي ٿيو. جڏهن سـتن سـالن جي ويجهـو ٿـئي ٿـو، تـڏهن منجهس ” تمـيز“ جـو حس (فـرق سـڃاڻڻ جي قـوت) خلقيـو وڃي ٿـو ۽ هيءَ جـا سـندس وجـود جي تـــرقين مـــان هڪ تـــرقي آهي تنهن جي هـــو عـــالم محسوس ڪرڻ کان سواءِ ٻين شين جـو ادراڪ ڪـري ٿـو، جن مـان ڪابـه هن حسـي جهـان ۾ ڏسـي نـٿي سگهجي. ائين تـرقي ڪنـدي اڳـتي وڌنـدو ٿـو وڃي. ان کـان پـوءِ ڪيس عقـل ڏنـو وڃي ٿـو، جنهن سـان هـو ”واجب“، ”جائز“، ”نـاممڪن“ ۽ ٻين اهـڙين شـين جـو ادراڪ ڪري ٿو، جي اڳ ۾ نه هيون.

عقـل کـان اڳـئي ۾ مـٿي بـه هڪ حـالت آهي، جنهن ۾ سـندس هڪ نـئين اک کلي ٿي، جهن سـان هـو اڻ ڏٺي

(غيب) مستقبل جي حالتن □ پين ڪيترين ڳالهين کي
ڏسي ٿو. هتي عقل اهڙو لاچار آهي، جهڙي تميز جي
قوت معقولات جي ادراڪ ڪرڻ کان لاچار آهي □
حس جي قوت تميز جي شين کان بيوس آهي □
جهڙيءَ طرح تميز جي درجي کي پهتل(مميز) اڳيان
جڏهن عقلي شيون آنديون وڃن ٿيون. تڏهن هو انهن
کي رد ڪري ٿو □ مڃي نٿو، اهڙيءَ طرح سان جڏهن
ڪنهن عاقل جي سامهون نبوت جون ڳالهيون اچن
ٿيون. تڏهن هو انهن کان انڪار ڪري ٿو □ مٿن ايمان
نٿو آڻي. هيءُ نسورو جهل آهي، ڇالاءِ ته انهن وٽ ڪا
اهڙي سند ئي ڪانهي، سواءِ هن جي ته اها هڪ اهڙي
حالت آهي، جنهن کي هو نه رسيا آهن، لهذا سندن
خيال موجب اها موجود ئي نه آهي! جو ماڻهو ڄائي ڄم
کان انڌو آهي □ ماڻهن کان رنگن □ شڪلين بابت
ڪجھ به نه ٻڌو اٿس، ان کي جيڪڏهن پهريون پيرو
رنگ بابت ڳالھ ٻڌائبي، ته يقينن هو انهن کي سمجهندو
ئي ڪونه □ نه ڪو انهن کي مڃيندو ئي سهي (ته ڪي
رنگ □ شڪليون وجود □ آهن)
تحقيق الله تعاليٰ، پنهنجي مخلوق تي خاص مهرباني
ڪري، کين به نبوت جي خاصيت مان هڪ نمونو عطا
ڪيو آهي، □ اهو آهي"ننڊ" . ننڊ □ ماڻهو آئينده جي

حال ادراڪ ڪري ٿو. پوءِ اهو چئو يا مثال جي پوشاڪ ڍڪيل، جو تعبير ذريعي ظاهر ٿيو پوي. هاڻي جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ هي تجربو خود نه ڪيو هجي ها، کيس چيو وڃي ها ته "ڪي ماڻهو اهڙا به آهن جي ائين (غش ٿيا) ڪري پيا آهن، چڻڪ مئل آهن، انهن جون اکيون، ڪن پيا حس گم ٿي ويا آهن، تنهن هوندي به هو "غيب کي ڏسن ٿا" ته هو بلڪل انڪار ڪري ها، ان جي نه ٿيڻ جو هي دليل پيش ڪري ها ته "حسي قوتون، ادراڪ حاصل ڪرڻ لاءِ لازمي سبب آهن، هاڻي جڏهن حسي قوتن جي(موجود) هوندي ئي ماڻهو انهن(غيب جي) شين جو ادراڪ نٿو ڪري سگهي، ته پوءِ انهن جي غير موجودگيءَ انهن شين جو ادراڪ ڪيئن ڪري سگهندو؟" اصل هڪ قياس جو قسم آهي. جنهن کي وجود(شيءَ جو موجود هجڻ) مشاهدو غلط ثابت ڪن ٿا. جهڙيءَ طرح عقل ماڻهو جي حالتن مان هڪ حالت آهي، جنهن کيس اهڙي اک حاصل ٿئي ٿي، جنهن سان هو عقل وارين ڳالهين (معقولات کي ڏسي ٿو حواس انهن ڳالهين کان لاچار آهن، تهڙيءَ طرح سان نبوت به هڪ (ترقيءَ جي) حالت آهي، جنهن هڪ نوراني اک ملي ٿي، جنهن اڳيان سارو غيب ظاهر ٿي پوي ٿو. ان ذريعي

اهڙيون ڳالهيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون جي عقل جي پهچ کان ٻاهر آهن.

نبوت ۾ شڪ آڻڻ جا هي سبب آهن ـــ (1) ڇا، اها ممڪن به آهي؟ (2) وجود ۾ اچي سگهي ٿي؟ (3) ڪنهن خاص شخص کي حاصل به ٿي آهي؟

ان جي ممڪن هجڻ جو دليل ان جو موجود هجڻ ئي آهي، ۽ ان جي موجود هجڻ جو دليل وري هي آهي ته جهان ۾ ڪيترا اهڙا عمل موجود آهن، جي عقل سان حاصل به ڪري نٿا سگهجن، جيئن "طب" ۽ نجوم جو علم جنهن به ان علم جي ڪوجنا ڪئي آهي، تنهن کي هي لازمي طور معلوم ٿيو آهي ته اهو (علم) الاهي الهام ۽ الله تعاليٰ جي توفيق بغير ڪڏهين به حاصل ٿي نٿو سگهي، ۽ اتي تجربو بيڪار آهي. جڏهن ته علم نجوم جا ڪي قاعدا واقعن تي مدار رکن ٿا، جي (واقعا) هزار سالن ۾ هڪڙو دفعو مس ٿين ٿا ته پوءِ ان حالت ۾ تجربي ذريعي ان کي ڪيئن پهچي سگهبو؟ دوائن جون خاصيتون به اهڙيءَ طرح آهن ۽ اتي به اها ساڳي ئي ڳالهه آهي. هن دليل سان هيءَ ڳالهه پڌري ٿي پيئي ته وجود ۾ هڪ اهڙي طريقي جو هجڻ ممڪن آهي، جنهن سان اهي ڳالهيون پروڙي سگهجن

ٿيون. جن کي عقل نٿو پروڙي سگهي ۽ ان مان مراد ”نبوت“ آهي.

ليڪن نبوت جي فقط هيءَ معنيٰ نه آهي ته رڳو ان علم کي ظاهر ڪري ۽ بس ، پر هن قسم جو ادراڪ ڪرڻ، يعني انهن حقيقتن جو ادراڪ ڪرڻ، جي عقل جي دائري کان سواءِ ان جون ٻيون ڪيتريون ئي خاصيتون آهن، جن متعلق جو ڪجهه اسان ٻڌايو آهي، سو ان جي سمنڊ جو هڪ ڦڙو آهي. اسان ان کي انهيءَ لاءِ آهي ته تون سمجهين ۽ ڏسين ته ان جو نمونو تو ساڻ به آهي ۽ اهو تنهنجو ننڊ جي حالت ۽ غيب جي شين جو ادراڪ حاصل ڪرڻ آهي، ياد رهي ته ان جي جنس مان طب جو علم ۽ نجوم جو علم به تنهنجي سامهون آهن، هي نبين سڳورن جا معجزا آهن ۽ عقل اتي لاچار آهي.

نبوت جي هن خاصيت کان سواءِ ٻيون خاصيتون، تصوف جي طريقي تي هلڻ مان، ”ذوق“ سان ئي سمجهه ۽ اينديون چاڪاڻ ته هيءَ خاصيت ته تون هڪ نموني مان ئي سمجهي ورتي جا ننڊ آهي، ۽ جيڪڏهن اها ننڊ نه هجي ها(جنهن ۽ تون غيب جون ڳالهيون ڏسين ٿو) ته تون ان تي ڪڏهن به ايمان نه آڻين ها، تنهن ڪري جيڪڏهن نبيءَ کي هڪ اهڙي خاصيت

هجي، جنهن جو تو وٽ ڪو نمونو ئي نه هجي ۽ ان ڪي
تون ڪنهن طرح سمجهي به نه سگهين، تہ پوءِ تون
ان جي تصديق ڪيئن ڪندين“ تصديق به هميشه
سمجهڻ کان پوءِ ٿيندي آهي. هاڻي اهو نمونو(يڪسان
تجربو)، تصوف جي طريقي جي شروع (اوائل) ۾
حاصل ٿئي ٿو، ۽ پوءِ ترقي آهر، ”ذوق“پلئي پوي ٿو، ۽
قياس ذريعي ڪجھ تصديق به ملي ٿي، بس هيءَ
هڪڙي خاصيت ئي توکي نبوت جي اصول تي ايمان
آڻڻ لاءِ ڪافي آهي.
باقي جيڪڏهن توکي ڪنهن خاص شخص لاءِ شڪ آهي
ته هي نبي آهي يا نه، ته اهڙو يقين تون ان جي حال
احوال معلوم ڪرڻ مان ئي حاصل ڪري سگهين ٿو،
پوءِ تون هي حال احوال پنهنجي ذاتي مشاهدي ڪرڻ
سان هٿ ڪرين يا ٻڌل ڳالهين تي اعتبار ڪري ان ڪي
سچو سمجهين.
مثال طور جيڪڏهن توکي طب ۽ فقه جي ڪا ڄاڻ
سڃاڻ آهي، ته پوءِ تون فقيهن ۽ طبيبن ڪي به ،سندن
حال احوال ڪي ڏسڻ يا ٻڌڻ سان سمجهي سگهندين،
امام شافعي متعلق پوءِ اها معلومات ته هو فقيه آهي،
۽ جالينوس طبيب آهي، تو لاءِ ڪا مشڪل ڳالھ نه
آهي، ڇا لاءِ ته تنهنجي معلومات حقيقت جي بنياد تي

آهي، نه ڪنهن پئي جي فيصلي تي هائو تــون جــڏهن فقــه طب مــان ڪجھ ســکين ٿــو، انهن جــا ڪتــاب مطالع ڪرين ٿو، تڏهن لازمي طور تي تــوکي انهن جي حال جو ضروري علم حاصل ٿي وجي ٿو، اهڙيءَ طــرح ســان جــڏهن تــون نبــوت جي معــنيٰ ڪي ســمجهندين، قرآن حديث بار بار نظر وجهندين، تڏهن توکي هي ضروري علم هٿ اچي ويندو. ته نبي ڪريم جن نبــوت جي نهــايت بلنــد درجي ڪي رســيل آهن. ان ڳــالھ يقين خــاطر تــون ســندس قــولن ڪي آزمــاءِ، جي هن عبادت بابت چيــا آهن، تــه ”عبــادت دل جي صــفائي لاءِ وڏو اثر رکي ٿي“ مثلاً ڪهــڙو نــه ســچو ارشــاد فرمــايو اٿن. ته ”جيڪو پنهنجي علم موافق عمل ڪــري ٿــو، ان ڪي الله تعاليٰ اهو ڪجھ نصيب ڪري ٿو، جو ڪيس اڳ نه هو“[9] چيو اٿن ته ”جنهن ظــالم جي مــدد ڪــئي ته الله تعاليٰ ان (ظالم) ڪي انهيءَ مٿان قابض ڪندو“[10] يا جــيئن فرمــايو اٿن تــه ”جــو صــبح جــو فقــط هن هڪــڙي فڪــر (ڳڻــتي) ســان اٿيــو (تــه جــيئن اٿي نمــاز پڙهان)، ته ان لاءِ الله تعاليٰ سندس دنيا آخرت جي فڪرن لاءِ ڪافي آهي.“[11] جڏهن تــون انهن ســيني ڳالهين جو تجربــو ڪنــدين، هــزار نــه بلڪ ڪــئي هــزار دفعا ڪري بس ڪنــدين، تــه پــوءِ تــوکي اهــڙو ضــروري

علم حاصل ٿي ويندو، جنهن ۾ شڪ لاءِ ڪـائي جڳهه نـه هوندي.
هن ئي طريقي سان تون نبـوت ۾ يقين رکڻ جي ڳـولا ڪـر، ۽ نه هن لحاظ ڪان ته اهـا لٺ ڪي نانـگ بنـايو ٿي ڇڏي، يا چنڊ ڪي چيريو ٿي وجهي! ڇا لاءِ جو جيڪــڏهن تون فقط هڪ ڳالهه ڪي خيال ۾ آڻيندين، ۽ انهن بيشمار حالتن ڪي درگـذر ڪنـدين، جي ان سـان لاڳـو آهن، تـه پوءِ وقتي طور تون اهـو خيـال ڪـري ويهنـدين تـه اهـو جادو ۽ دوڪـو هـو ۽ اهـا خـدا تعـاليٰ جي طرفـان هڪ گمراهي هئي، جو هو ”جنهن ڪي چاهي گمراهه ڪري ٿو ۽ جنهن ڪي چاهي هدايت وارو ڪـري ٿو.“[12]
هن طـريقي سـان تـه پـوءِ، معجـزي متعلـق، ڪيـترائي سوال اڇي تنهنجي مٿان ڪڙڪندا، پوءِ جيڪڏهن تنهنجو ايمان هڪ مـرتب ڪلام تي مبـني آهي، جنهن ڪلام ۾ معجزي تي بحث هوندو ته پوءِ تنهنجـو اهـو ايمـان هڪ اهڙي سلسليوار ڪلام اڳيان بيهي نه سـگهندو، جنهن ۾ معجزي بابت شڪ ۽ مشڪلات تي بحث ڪيل هوندو. سـمجهو ڪـٿي تـه هن قسـم جـا معجـزا تنهنجي جملي خيالن جي دليلن ۽ لاڳو حالتن سان ٺهڪيل آهن ۽ تـون ضروري علم حاصل به ڪرين ٿـو، ليڪـن ان هونـدي بـه تون ڇئي نٿو سگهين ته ان جـو بنيـاد ڇـا تي آهي، هيءُ

ته ان ماڻهوءَ مثل آهي، جنهن کي هڪ جماعت کان
ڪا خبر ملي ٿي، جا ائين ئي گهٽي زماني کان هلندي
اچي ٿي، پر هو چئي نٿ سگهي ته ڪيس يقين ڪنهن
هڪ خاص شخص کان حاصل ٿيل آهي. اٿلو ڪيس اها
به خبر نه آهي ته ان جو منڍ ۽ بنياد ڪٿي آهي ۽ نه ته
اهو (علم، يقين) ڪو مجموعي کان ٻاهر ئي آهي ۽ نه
وري ڪنهن خاص شخص وٽ ئي بند آهي. هيءُ ته
مضبوط ۽ علمي ايمان آهي. باقي "ذوق" سو ته
مشاهدي ۽ هٿ سان وٺڻ (جيئن ڪا شيءِ هٿ سان
وٺجي ۽ دير نه لڳي) مثل آهي، ۽ اهو صوفين جي
طريقي کان سواءِ هٿ نه اچي سگهندو. في الحال،
هيتري قدر نبوت جي حقيقت بيان ڪرڻ منهنجي
مقصد لاءِ ڪافي آهي ۽ هاڻي مان ان جي ضرورت
جو ذڪر ڪريان ٿو.

علم کان منهن موڙڻ بعد موٽي ان جي اشاعت ڪرڻ جو سبب

جڏهن مـان خلـوت ۾ اڪيلائيءَ ۾، ڏهه سـال کن لڳو رهيس تڏهين مون کي هن ڳالهه جو گهڻن ئي سببن جي ڪري، ضـروري علم حاصـل ٿيـو، پـوءِ ڪنهن وقت ”ذوق“ ذريعي، ڪنهن وقت برهاني علم جي معرفت ، تـــه ڪنهن وقت وري ايمـــاني قبـــوليت (قبـــول) جي وسـيلي: مـراد انهيءَ روح جي حقيقت آهي، جـا اللـه تعاليٰ سڃاڻڻ جي جاءِ آهي نه گوشت ۽ رت گڏيل دل ، جا مردي ۾ جانور ۾ به آهي، مون ڏٺو ته جهڙي طـرح جسـم لاءِ تندرسـتي سـعادت آهي ۽ مـرض جسـم لاءِ تبــاهي آهي، اهــڙيءَ طــرح روح لاءِ بــه هڪ طــرف تندرستي ۽ سلامتي آهي. ۽ ڪو به ڇوٽڪارو نه پائيندو، مگر ”اهو جو الله تعاليٰ وٽ سـليم قلب سـان اينـدو“[13] ته ٻئي طـرف بيمـاري بـه آهي، جنهن ۾ سـندس آخروي ۽ ابدي تباهي آهي، جيئن جو الله تعاليٰ فرمــايو آهي ته ”انهن جي دلين ۾ بيماري آهي.“[14]هيءَ ڳالهه روشن ٿيم ته الله تعـاليٰ کـان جاهـل رهڻ هڪ قاتـل زهـر آهي ۽ نفس جي خــواهش جــو پوئلـڳ ٿي، اللـه

تعاليٰ جي نافرماني ڪرڻ انهيءَ مرض ڪي وڌائي ٿو،
۽ الله تعاليٰ ڪي ڄاڻن سڃاڻڻ (دل لاءِ) هڪ حياتي
ڏيندڙ ترياق آهي ۽ نفس جي حوس ڪي ريٽي سندس
(الله تعاليٰ) پيروي ڪرڻ (ان لاءِ) شفا بخشيندڙ دوا
آهي. ان جي مرض دور ڪرڻ ۽ صحت حاصل ڪرڻ
لاءِ دوائن ڪان سواءِ، ٻيو ڪو رستو ئي ڪو نه هو،
جيئن جو بدن جي علاج لاءِ به اهو ئي رستو آهي. ۽
جيئن ته بدن جون دوائون ڪن خاصيتن ڪري
تندرستي آڻين ٿيون، جن (خاصيتن) ڪي عقل وارا
پنهنجي عقل جي موڙيءَ سان سمجهيو نٿا سگهن.،
تنهن ڪري اهو ضروري آهي ته اهڙن طبيبن جو چيو
مڃيو وڃي، جن اهي ڳالهيون پيغمبرن ڪان سکيون
آهن ۽ جن وري پنهجي نبوت جي خاصيت جي معرفت
شين جي خاصيتن ڪان واقفيت حاصل ڪئي آهي.
اهڙيءَ طرح ، مون اڳيان هي به ضروري علم ڪلي
پڌرو ٿيو ته عبادتون جن جون حدون ۽ انداز پيغمبرن
طرفان مقرر ٿيل آهن، تن جي اثر ڪي عقلمند پنهنجي
عقل جي سامان سان پروڙي نٿا سگهن. اتي به اهو
واجب آهي ته پيغمبرن جي پيروي ڪئي وڃي. جن
انهن خاصيتن ڪي نبوت جي روشنيءَ سان سمجهيو
آهي ۽ نه عقل جي موڙيءَ ذريعي. جهڙيءَ طرح

دوائون خطن مان ٺهيل آهن، جي (خط) جنس ۽ مقدار ۾ مختلف آهن، جن مان هڪڙا وزن ۽ مقدار ۾ ٻين جي ٻيڻ آهن. ۽ اهو ظاهر آهي تہ انهن جي مقدار ۾ اهو اختلاف خاصيتن جي ڪنهن راز کان خالي نہ آهي، تهڙيءَ طرح عبادتون جي دلين جي بيمارين جون دوائون آهن، ڪن فعلن (ڪمن) مان جڙيل آهن، جي جنس ۽ مقدار(انداز) ۾ اختلاف رکن ٿا، جيئن جو سجدو ظاهر ۾ رڪوعن کان ٻيڻا آهن، ۽ صبح جي نماز مقدار ۾ شام جي نماز جو اڌ آهي ۽ اهي انداز ڪنهن راز کان خالي نہ آهن، ۽ جي خاصيتون انهن ۾ سمايل آهن، تن کان نبين سڳورن کان سواءِ ٻيو ڪو بہ واقف ٿي نٿو سگهي.

فوٽنوٽ

[1] امام صاحب جن جو چوڻ آهي تہ جيئن نماز شروع ڪرڻ جي ڪنجي تڪبير تحريمہ (الله اڪبر) آهي ۽ نمازيءَ تي پوءِ هر شيءِ سواءِ الله تعاليٰ جي ياد جي، حرام آهي، اهڙي طرح سان صوفي طريقي جي ڪنجي آهي، دل کي الله تعاليٰ جي ياد ۾ صاف ٻوڙي ڇڏڻ.

[2]”حلول“ چئبو آهي، ڪنهن هڪ شيءِ جو ٻيءَ شيءِ ۾ اهڙيءَ طرح داخل ٿي وڃڻ کي، جو منجهن فرق

بــاقي نــه رهي، ۽ انهن ۾نهي مــان هــر هڪ کي انهيءَ ساڳي نـالي سـان پڪـاري سـگهجي. ان مـان صـوفين جي مراد آهي ته الله تعاليٰ عارفن ۾ حلول ڪري ٿو.

[3][3] ”اتحــاد“ وري ٻن شــين جي ملي وڃڻ کي چئبــو آهي، صـــوفين جي عـــرف ۾ان جي معـــنيٰ آهي ”حق جـو مشـاهدو ڪـرڻ ۽ ان سـان ملي وڃڻ“ مگر هي ميلاپ اهـڙو هجي، جـو هـر شـيءِ حـق سـان موجود رهي ۽ ان ڪانسواءِ

[4] غالبا ”وصول“ مان امـام غـزاليءَ جي مـراد آهي ” واجب الوجود سان متصل ٿيڻ.“

[5] (اتي) جو ڪجهه هو، سـو هـو، مـان اهـو سـلي نٿـو سگهان، (اي منهنجا دوست) گمـان سـٺو رک ۽ ٻي (ان بابت) خبر ئي نه پڇ!

[6] قرآن مجيد ـــ يرفع الله الذين آمنو امنکم و الــذين اُوتوا العلم درجات

[7] قرآن ـــ ومنهم من يستمع اليک، حـتي اذا خـر جـوا من عندک قالوا للذين اوتوا العلم ماذ ا قال انفاً اولائک الــذين طبــع اللــه علي قلــوبهم و اتبعــوا اهــواءَ هم، فاصمهم واعمي ابصارهم.

[8] قرآن مجيد ـــ و مايعلم جنود ربک الاهو.

[9] ضعيف حديث آهي.

[10] حديث جي مشهور ڪتابن ۾ هيءَ حديث نٿي ملي.
[11] حديث جي مشهور ڪتابن ۾ هيءَ حديث موجود نه آهي.
[12] قرآن مجيد ـــ يضل من يشاءُ و يهدي من يشاءُ
[13] قرآن مجيد ـــ الا من اتي الله بقلب سليم.
[14] قرآن مجيد ــــ في قلوبهم مرض.

سچ پچ اهو مـاٺهو وڏو احمـق ۽ جاهـل آهي، جـو عقـل جي ذريعي هيءَ ڪوشش ڪري ڏيڪـارڻ چـاهي ٿـو تـه انهيءَ انتظام ۾ حڪمت رکي آهي، يا هي گمـان ڪـري ٿو ته اهو (انتظام) بطـور اتفـاق آيـل آهي، ۽ ان ۾ ڪـو الاهي راز رکيـل ڪـونهي، جـو بالخاصـيت آهي ان جي تقاضا ڪنـدڙ هجي ۽ جهـڙيءَ طـرح دوائن لاءِ بـه چنـد اصول هوندا آهن، جي انهن جا ٿنيـا هونـدا آهن ۽ ڪجھ زائد شيون به ساٿن لاڳـو هونـديون آهن. جي انهن جــو پورائــو ڪنــدڙ هونــديون آهن، جن مــان هــر هڪ کي پنهنجي ٿنيي جي ڪم ۾ خاص اثر هونـدو آهي، اهـڙيءَ طرح نفل ۽ سنتون به عبادتن جي تڪميل ڪن ٿيون.
مختصـر هي آهي تـه نـبي سـڳورا دل جي بيمـارين جـا طبيب آهن، ۽ عقل اسان کي فقـط هي فائـدو پهچـايو آهي، جو ان اسان کي ان(نبوت) سان واقفيت ڪـرائي آهي، ۽ نبـــوت جي حقيقت کي ان مجيـــو آهي ۾ هن

ڳالھ جو به اعتراف ڪيو آھي تہ ھو (عقل) پاڻ انهن ڳالهين کي سمجهڻ کان لاچار آهي.
جي نبوت جي اک سان سمجھ □ اچن ٿيون، □ اسان کي هٿ کان وٺي انهيءَ (نبوت) جي حوالي ڪيو اٿس، جيئن انڌي کي سونهين □ پريشان مريض کي مهربان طبيب جي حوالي ڪيو ويندو آهي. عقل فقط هيستائين ئي هلي سگهي ٿو □ بس اڳتي وڃڻ کان هو قاصر آهي، سواءِ انهيءَ ڳالھ سمجهڻ جي، جا ”طبيب“ کيس ٻڌائي سمجهائي، هي ڳالهيون آهن، جي بالضرور مون کي مشاهدي مثل هن اڪيلائي □ هيڪلائي □ معلوم ٿيون آهن. پوءِ اسان ڏٺو ته نبوت جي اصل □ به ماڻهن جا عقيدا ڪمزرو آهن، □ خود نبوت جي حقيقت سمجهڻ □ به سندن عقيدن □ ڪمزوري آهي، نه فقط ايترو، پر عمل، جن جي نبين سڳورن سمجهاڻي ڏني آهي، تن متعلق به(ماڻهن جي سمجھ □) فتور آهي، تحقيق ڪري ڏٺوسين ته هيءَ مصيبت ته ساري خلق □ ڦهليل □ پکڙيل آهي، لهذا ماڻهن جي انهيءَ ڪمزوري □ سندن ايمان جي ضعيفيءَ جي سببن تي نظر ڊوڙائيندي ڏٺوسون ته اهي چار آهن:
پهريون سبب، انهن ماڻهن سان تعلق رکي ٿو، جي فلسفي □ اونهو وڃن ٿا.

ٻيــو ســبب، انهن مــاڻهن ســان واســطو رکي ٿــو، جي تصوف جي ته ۾ وڃن ٿا.
ٽيــون ســبب، انهن مــاڻهن بنســبت آهي، جي ”تعليم“ ڏانهن پاڻ کي منصوب ڪن ٿا.
چوٿون سبب، انهن ماڻهن جي ڪم سان تعلق رکي ٿو، جي خلق ۾ ”عالم“ سڏيا وڃن ٿا.
مان گهڻي وقت تائين ماڻهن کي هڪ ٻئي پٺيان جاچيندو ۽ چڪاسيندو رهيس ۽ انهن مـان هـرهڪ کـان شـروع جي تابعداريءَ ۾ قاصر رهڻ بابت پڇندو رهيس.
مان، مـاڻهوءَ کـان سـندس شـڪ بـابت ، سـوال ڪنـدو رهيس ۽ ســندس عقيــدي ۾ ڳجهه جي ڳــولا ۾ لڳــو رهيس. مون ڪانئس هي سوال پڇيو ته ”ڀلا تون ڪهڙي ســبب شــرع جي فرمــانبرداريءَ ۾ قاصــر رهين ٿــو؟ جيڪڏهن تون آخرت کي مڃين به ٿو تــه پــوءِ انهيءَ لاءِ تياري ڇو نه ٿو ڪرين؟ ۽ دنيا خاطر ان کي وڪڻين ڇـو ٿو؟ ڇا لاءِ ته هيءُ ته حماقت آهي ته جـڏهن تـون ٻن کي هڪ خاطر وڪڻڻ لاءِ تيـار نـه آهين، تـه پـوءِ ڪـيئن ٿورڙن ڏينهن لاءِ هميشه جي حياتيءَ کي وڪڻي رهيــو آهين؟ پوءِ جيڪڏهن تو کي آخرت تي ايمان نه آهي، تـه پــوءِ تــه تــون ڪــافر آهين. ايمـان لاءِ پنهنجي نفس کي سنوار ۽ پنهنجي لڪل ڪفر جي جاچ پڙتال ڪر، ڇا لاءِ

جو اهو (ڪفر) تنهنجو باطني مذهب آهي، ۽ تنهنجي ظاهري جرات جو ڪارڻ آهي، پوءِ جيتوڻيڪ ڪٽي ٽون ڪجھ ايمان جي عزت خاطر ۽ شرع جي ڳالھ ڪي مان ڏيڻ خاطر، ان ڪي صاف طور بيان نٿو ڪرين.“
هتي ڪو صاحب سوال پڇندو ته ”جيڪڏهن هن (شرعي حڪم جي پيروي ڪرڻ ضروري هجي ها، ته عالم ان تي پاڻ وڌيڪ ڪاربند رهن ٿا، حالانڪ حقيقت ته هيءَ آهي ته مشهور عالمن ۽ فاضلن ۾ ڪي اهڙا آهن، جي نماز نٿا پڙهن، ڪي شراب پين ٿا، ڪي وقت جي ملڪيت ۽ يتيمن جو مال ڪائين ٿا. ڪي سلطان جي پينشن ڪائن ٿا ۽ حرام ڪان پرهيز نٿا ڪن، ۽ ڪي ته اهڙا آهن جي فيصلي ۽ شهادت ڏيڻ لاءِ به رشوت وٺن ٿا ۽ اهڙا ٻيا ڪيترا مثال آهن!“

ٻيو، تصوف جي دعويٰ ڪندڙ، وري هي گمان رکي ٿو ته هو هڪ اهڙيءِ منزل ڪي وڃي رسيو آهي، جو گهٽي عبادت ڪرڻ جي ڪيس ڪا ضرورت ئي ڪانهي!
ٽيون وري اهل اباحت (زنديق) جي شڪن ڪي ڪڙو ڪري ٿو.(شڪن جوشڪار ٿي پاڻ ڪي برغلايو ڇڏي).
هي سڀئي تصوف جي واٽ کان گمراھ ٿيل آهن.

چوٿون، اهل تعليم وارن کي ملي، چـوڻ لڳـو تـه ”حـق ڏاڍو مشڪل آهي، ان کي حاصل ڪـرڻ جـو رسـتو بنـد ٿيل آهي، ان ۾ اختلاف به تمـام گهڻـو آهي، ۽ ڪـو هڪ مذهب ڪنهن ٻئي مذهب کان بهـتر نـه آهي، عقـل جـا دليل هڪ ٻئي سان ٽڪر کائين ٿا، لهـذا اهـل الـراءِ جي راءِ تي ڀروسو نٿو ڪري سگهجي.

”تعليم“ جي طرف سڏيندڙ سڪٽيون دعوائون ڪري ٿو، جن لاءِ وٽس ڪا ثابتي نه آهي. ته پوءِ ان حالت ۾ مـان شـڪ هونـدي (شـڪ جي موجـود هونـدي)، يقين کي ڪيئن ٿو قائم رکي سگهان؟“

پنجون هيئن چوڻ لڳو ته ”مان هي ڪم تقليد طـور نٿـو ڪريان (يعني اکيون ٻـوٽي ڪنهن امـام جي پـيروي نٿـو ڪريان)، پـر مـون فلسـفي جي علم کي پڙهيـو آهي ۽ نبوت جي حقيقت کي سمجهيو آهي تـه واقعي نبـوت موجـود آهي، ۽ انهيءَ جـو قـل انهي کي حاصـل ڪـرڻ حڪمت ۽ مصلحت سان ڀريل آهي. عبــادتون جن جي لاءِ نبوت حڪم ڪيـو آهي. تن جـو مقصـد اهـو آهي تـه جيئن عام ماڻهن ۾ ضبط ۽ انتظام رهي ۽ پاڻ ۾ وڙهڻ ۽ جهڳڙن کان روڪجن ۽ نفساني خواهشـن ۾ ڪـاهي نه پون. مان ڪو جاهل ماڻهن مان ته ڪـو نـه آهيـان.، جو فرض (تڪليف) جي تنگ دائرن ۾ اچي داخل ٿيان ۽

پاڻ ڦاسايان مان ته دانـائن مـان آهيـان ۽ دانـائيءَ جـو پوئلڳ آهيان ۽ ان سان ئي شين کي چڱيءَ طرح سـان ڏسي ۽ پرکي سگهان ٿو. تنهن کـري مـان تقليـد کـان بي پرواهه آهيان“

هيءَ انهيءَ شخص جي ايمان جي انتها آهي، جنهن الله تعـاليٰ ۽ ايمـان رکنـدڙن (الاهيـون) جي فلسـفي کي پڙهيو آهي،

تون هيءَ ڳالهه ابن سينا ۽ ابو نصر فارابيءَ جي کتـابن ۾ ڏسـندين ۽ هي اهي شـخص آهن، جي اسـلام جي ظاهري نمائش کن ٿا، (اسلام جـو ٻـاهريون ڏيک رکن ٿا).

کڏهن تون ڏسندين ته هکڙو ماڻهو قرآن به پڙهي ٿو، نماز به جماعت سان ادا کري ٿو. زبان سان شـريعت جي هر حکم جي تعظيم به کري ٿو. مگر ان هونـدي به هو شراب پئي ٿو ۽ پيون برايون بچڙايـون بـه کـري ٿو.

جڏهن کائنس پڇيو وڃي ٿو ته ”جيکڏهن نبـوت صـحيح نه آهي، ته پوءِ تون نماز ڇو ٿو پڙهين؟“

ان جو کنهن وقت هي جـواب ڏينـدو تـه ” جسـم جي ورزش خاطر ائين کريان ٿو“

يـا وري چونـدو تـه ”مـاڻهن جي اهـا ئي روش ۽ رواج
آهي ان جو لحاظ ڪرڻو آهي“
ڪن مــوقعن تي تـــه وري هي اقـــرار پڻ ڪنـــدو تـــه
”شـريعت صـحيح آهي ۽ نبـوت حـق آهي، پـوءِ جـڏهن
پڇبس ته ”پلا تون شراب ڇو ٿو پيين؟“ ان جي جواب ۾
وري هيءَ وراڻي ڏينـدو تـه ”شـراب تـه فقـط هن لاءِ
ممنوع ڪيو ويو آهي. جو اهو (پاڻ ۾) دشمني ۽ نفـرت
ڦهلائي ٿـو، مـان پنهنجي سـمجھ ۽ دانـائيءَ سـان ان
(دشمني ۽ نفرت) ڪـان پـاڻ کي سـنڀالي رکـان ٿـو، ۽
شـراب پـيئڻ مـان منهنجـو مطلب هي آهي تـه پنهنجي
ذهن (اندر، دل) کي تيز ۽ هوشيار رکان“.
ابن سينا خـود ، پنهنجي وصـيتنامي ۾ لکيـو آهي تـه هن
الله تعاليٰ سان ڪيـترين ئي ڳـالهين متعلـق عهـد ڪيـو
آهي ۽ هن لاءِ بـــه ســاڻس انجــام ڪيــو آهي تـــه هــو
شريعت جي سڀني فرضن جي عزت ۽ توقير ڪنـدو ۽
ديني عبادتن ۾ ڪڏهن به پٺـتي نـه پونـدو. (گهٽتـائي نـه
ڪندو) ۽ شراب لذت خاطر نه پيئندو (مگر دوا طور ان
کي استعمال ڪندو).
ايمــان جي صــفائيءَ ۽ عبــادتن جي بجــا آوري ڪـــرڻ
سندس جان جي انتها هيءَ آهي، جو دوا خاطر شـراب
جي پـيئڻ کي الـڳ رکيـائين (مسـتغني رکيـائين.) هي

انهن فيلسوفن جو ايمان آهي، جي مـذهبي ايمـان رکڻ جي دعويٰ ڪن ٿا. انهن جي ڪري ٻيا بـه گهٽـائي دوڪي اچي ويا آهن،   سندن دوڪي اڃا بـه گهٽـو اضـافو هن ڪري ٿو ٿئي، جو هنن انهن (فيلسوفن) جي خلاف جيڪي اعتراض اٿاريا، سـي ڪمـزور هئـا. جـيئن اسـان هن ڪـــان اڳ ڏيڪـــاري چڪـــا آهيـــون، تـــه اهي انهن (فيلسـوفن) جي علم جـاميٽريءَ، علم منطـق اهـڙن ٻين علمن جو انڪار ڪرڻ لڳـا. حـالانڪ انهن(علمن) ضروري سچائي سمايل هئي.

جـڏهن مـون ڏنـو تـه گهڻن مـاڻهن جي ايمـان مـٿين سببن جي ڪـري، ضعف اچي ويو آهي اهو بـه اهـڙو، جنهن کي بيان ڪـرڻ نٿو سونهين اهو به ڏٺم ته مـان جڏهن هر قسم جي شڪن شبهن کي رفـع ڪـرڻ ڪافي مهارت حاصل ڪري چڪو آهيان. اهــڙن کي قائل ڪرڻ انهن کي مطمئن ڪرڻ به مون لاءِ آسان آهي، ڇو ته مون فلسفو، تصوف، باطني علم، ظاهري علم طريقا ڪافي غور سان مطالع ڪيـا آهن. تـڏهن منهنجي دل آيو ته جڏهن اهـا بلا عـالمگير ٿي چڪي آهي، 611 بيمار ته پري رهيا، خود طبيب به سٽيل آهن مخلوق تبـاهيءَ حلاڪت جي عـذاب گرفتـار ٿي

چڪي آهي، تـڏهن اهـڙي دور ۾ منهنجـو خلـوت نشـين ٿيڻ مفيد نه آهي. پوءِ مون پاڻ کي چيو تـه هن انـڌيري کي هٽائڻ لاءِ تون پلا پاڻ کي ڪڏهن رُنپائينـدين (يعـني مشغول ڪندين)؟
تون جيڪڏهن ڪٽي ماڻهن کي سندن گمراهه رستي کان هٽڻ ۾ صحيح رستي ڏانهن موٽڻ لاءِ دعوت به ڏينــدين، ته پوءِ ان جو نتيجو هي نڪرندو، جو اهي سيئي تنهنجي مخالفت ۾ اٿي ڪڙا ٿينـدا، ۾ پـوءِ تـون انهن سـان لـڙي ڪــيئن ســگهندين؟ ۾ انهن ۾ زنــدگي ڪــيئن گــذاري ســگهندين، جـڏهن تـون خـوب ڄـاڻين ٿـو تـه هي ڪم زماني جي مدد، ۾ ديندار ۾ طاقتور سلطان جي تعاون کان سواءِ پورو ٿي نه سگهندو؟
مـون تـه پـوءِ ائين سـمجهيو تـه، گويـا اللـه تعـاليٰ جي طرفان، گوشه نشين ٿي ويهڻ جي مــون کي رخصــت مليل آهي ۾ ان لاءِ هي ســبب پيش ڪيم تـه مـان حــق کي بحث ۾ دليلن ذريعي ڪــولي پــڌرو ڪــري نــه ٿــو سگهان مگر الله تعاليٰ اڳيئي فيصـلو ڪـري ڇـڏيو هـو، جو وقت جي بادشـاهه جي دل ۾ هيءُ جنبش آنـدائين ۾ هيءَ جنبش ڪا ٻاهرين نه هئي. هن مون کي نيشا پور واپس ورڻ لاءِ سخت حڪم نامو موڪليـو تـه ” مـاڻهن ۾ دين لاءِ جا هيءَ سستي پيدا ٿي آهي، تنهن جــو اڇي

تدارک کر“ سندس حکم ايترو تہ تاکيدي ۽ سخت هو، جو جيکڏهن مان ان جي خلاف وڃڻ تي ضد کريان ها، تہ هميشه لاءِ کانئس جدا ٿي وڃان ها. پوءِ منهنجي دل ۾ هي خيال آيو تہ رخصت جو سبب تہ هاڻي ڪمزور پئجي ويو آهي، تنهن کري اهو مناسب نہ آهي تہ تنهنجو خلوت کي ڇهڻ پوڻ تنهنجي سستيءَ ۽ آرام طلبيءَ تي مبني هجي، يا وري روحاني طاقت جي تلاش ۽ جان کي خلق جي ايذاءُ کان بچائڻ لاءِ ئي هجي.

ڇا، مخلوق کي براين کان بچائڻ جي اوکي کم جي لحاظ کان تو هيءَ رخصت پاڻهي پاڻ کي تہ کانہ ڏني آهي! الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ ”ماڻهن اهو گمان کيو آهي ڇا تہ هو فقط انهيءَ ڇوڻ سببان ئي ڇڏيا ويندا تہ اسان ايمان آندو آهي، ۽ انهن کي آزمايو ئي نہ ويندو؟ تحقيق اسان انهن جي اڳين کي بہ آزمايو آهي“.[1]

وري ٻئي هنڌ پنهنجي رسول کي، جو سڀني مخلوق ۾ وڌيک مانوارو آهي، (ان کي) چوي ٿو تہ ”تحقيق تو کان اڳ بہ رسولن کي کوڙو سمجهيو ويو، ۽ کين ايذايو بہ ويو، ليکن انهن ان تي صبر کيو، تان جو کين اسان جي مدد اچي رسي، ۽ الله تعاليٰ جي

حڪمن کي ڪير نه ٿو بدلائي سگهي. تحقيق تو وٽ نبين جي خبر آئي“ [2]
 فرمان آهي ته ”هن حڪمت پرئي قرآن جو قسم آهي[3] ته تون فقط انهن کي ئي خبردار ڪري سگهين ٿو، جي قرآن جي پيروي ڪن ٿا.[4]

مون، ان بابت انهن ڏاهن سان به مشورو ڪيو، جي دل مشاهدي جي ڳالهين ماهر هئا. انهن سڀني مون کي اها صلاح ڏني ته . تون خلوت کي ترڪ ڪر هن اڪيلائيءَ جي آرامگاهه کان ٻاهر نڪري اچ“. منهنجي هن ارادي کي وڌيڪ تائيد هن ڪري به آئي، جو ڪيترن الله جي نيڪ ٻانهن اهڙا خواب ڏٺا، جن سڀني هيءَ شاهدي پئي ڏني ته هيءَ تحريڪ ڀلائي هدايت جو سرچشمو آهي، الله تعاليٰ پنهنجي دين کي هر صديءَ جي شروع جيارڻ جو واعدو ڪيو آهي.[5] منهنجي اميد مضبوط ٿي هنن حقيقتن سببان سٺو گمان غالب ٿيو. الله تعاليٰ ، ذوالقعد مهيني سن 499ھ منهنجي نيشاپور ڏانهن واپسي مون لاءِ سهنجي ڪئي ته جيئن مان هن مهم کي منهن ڏيئي سگهان. نيٺ مان بغداد مان ذوالقعد مهيني، سن 488ع (هجري) جي روانو ٿيو هوس، ان حساب

موجب منهنجي گوشه نشينيءَ جو مدو يارنهن سال
ٿيو. هيءَ هڪ جنبش هئي، جنهن کي الله تعاليٰ پيدا
ڪيو هو، ۽ اها سندس ڪرشمن مان هڪ ڪرشمو
هئي، جو هيتري ساري اڪيلائيءَ جي عرصي ۾
منهنجي دل ۾ ان بابت ڪو به وهم ۽ خيال ئي نه ٿي
آيو، اهڙيءَ طرح مان بغداد مان ٻاهر وڃڻ، ۽ پنهنجي
عهدي کان علحدو ٿي رهڻ به اهڙيون ڳالهيون هيون،
جي ڪڏهين به دل تي ڪو نه آيون، بلاشڪ، الله
تعاليٰ جي (آڳرين مان) ٻن آڱرين جي وچ ۾ آهي.“[6]
مون بخوبي پئي سمجهيو ته مان جيڪڏهين علم
پکيڙڻ لاءِ موٽيس، ته پوءِ مان چڻ ته نه موٽيس! ڇا
لاءِ جو اهڙو موٽڻ گويا اڳينءَ حالت ڏانهن واپس ورڻو
هو، مان ان زماني ۾ به علم جي اشاعت ڪندو هوس،
جنهن مان دينوي ناموس حاصل پئي ٿيو. مون ان
(علم) ڏانهن ماڻهن کي پنهنجي قول ۽ فعل سان پئي
دعوت ڏني، ۽ اها ئي منهنجي نيت ۽ منهنجي مراد
هئي. باقي هاڻي سو انهن کي انهيءَ علم طرف
پڪاريان ٿو، جنهن ۾ دنيا جي ناموس کي ترڪ ڪرڻو
آهي، ۽ جنهن جي ذريعي ان (ناموس) جي گهٽتائي
سڃاتي وڃي ٿي. هيءَ ئي هاڻي منهنجي نيت آهي،

منهنجو ارادو آهي ۽ منهنجي مـراد آهي. (اللـه سـائين انهيءَ کي خوب ڄاڻي ٿو ته اهو ائين آهي).
اها منهنجي دلي خـواهش آهي تـه مـان پنهنجي ۽ ٻين جي اصلاح کـريـان ۽ مـون کي هي معلـوم نـه آهي تـه مان پنهنجي مراد کي رسـندس يـا ان جي رسـڻ کـان اڳيئي سفر سڌاريندس (مـري وينـدس). ليکـن پنهنجي يقيـني ايمـان ۽ مشـاهدي ۽ هيءُ ويسـاهه اٿم تـه اللـه تعاليٰ کان سـواءِ ٻي کابـه قـوت ۽ طـاقت کـانهي، ۽ مان پنهنجي سر نٿو چوان، مگر هـو مـون کي چـوري ٿو، ۽ مان پاڻ کو کم نه تـو کـريـان، مگـر هـو مـون کان اهو کـم وٺي ٿـو: تنهن کـري انهيءَ کي ٻاڏايـان ٿو ته هو ٻهريائين منهنجي اصلاح کـري ۽ پـوءِ منهنجي معرفت ٻين جي اول ۽ مون کي هـدايت وارو کــري ۽ ان کان پوءِ منهنجي ذريعي ٻين کي ، مـون کي صـحيح حق ڏيکـاري، جـيئن اهـو آهي ۽ ان جي پـيروي کــرڻ جي توفيق عطـا فرمـائي، ۽ کـوڙ کي اصـلي حـالت ۾ منهنجي اڳيان کولي پڌرو کــري، ۽ ان کـان پــري رهڻ جي قوت نصيب فرمائي.
 اسـين هـاڻي ايمـان جي کمـزوريءَ جي سـببن ڏانهن موٽون ٿـا، جن جـو اسـان ٻهريـائين ذکـر کيـو آهي ۽

انهن ڪمزور ايمان وارن کي هدايت جي رستي تي آڻڻ
۾ تباهيءَ کان بچائڻ جي رستي جو به ذڪر ڪريون ٿا.
هاڻي، جيڪي مونجهاري جي دعويٰ رکن ٿا، ڇا لاءِ جو
انهن اهل تعليم وارن کان اهڙو ٻڌو به آهي، ان جو
اعلان جيئن اسان اڳي ٻڌايو آهي، اسان جي ڪتاب ”
القسطاس المستقيم“ ۾ آهي، هتي اسين ان کي زياده
بيان ڪرڻ نه ٿا چاهيون.
وري اهل اباحت آهن، جي عجيب قسم جا وهم رکن ٿا.
اسان انهن جي شڪن کي ستن قسمن هيٺ آندو آهي
۾ انهن کي پنهنجي ڪتاب ”ڪيميائ سعادت“ ۾ کولي
سمجهايو آهي.
باقي جن فلسفي جي مطالعي ڪرڻ سان، ايتريءَ حد
تائين، پنهنجو ايمان بگاڙيو ۾ خراب ڪيو آهي، جو
اصل نبوت جا به منڪر ٿي پيا آهن، تن اڳيان به اسان
نبوت جي حقيقت ۾ ان جي لازمي طور موجود هجڻ
جو بيان ڪري آيا آهيون. ۾ اهو به هن طرح ثابت ڪيو
اٿئون، جيئن خود دوائن ۾ ستارن وغيره جي خاصيتن
جو علم موجود آهي ۾ انهيءَ خاطر ئي اسان هي
مقدمو پيش ڪيو آهي، ۾ اسان دليل به طب ۾ نجوم
جي خاصيتن جي بنياد تي ٻڌو آهي، ڇا لاءِ جو اهي انهن
(فيلسوفن) جي علم مان آهن. اسان هر هڪ فن جي

ماهر لاءِ، پوءِ ڪٽي هو علم نجوم ۽ مـاهر هجي، خـواهه طب ۽، علم طبعي ۽ هجي يا جـادوءَ يـا طلسـمات ۽، سندس ئي علم مان نبوت جي ثابتي پيش ڪنداسون.
هاڻي اهو شخص، جو نبوت کي زبان سان مڃي ٿو، پر شرع حڪمن کي فلسفي جي برابر ڪري ٿو، (فلسفي جي بنياد تي انهن جو فيصلو ڪري ٿو) ، ته پوءِ اهو سچ پچ نبــوت جــو منڪــر آهي، ۽ اهــو ڪنهن خص حڪيم (فيلسوف) جو مقلد ۽ پـيرو آهي(مڃينـدڙ آهي)، جنهن جو سـتارو اهـڙو بلنـد آهي. جـو مـاڻهو سـندس پوئلـڳ آهن، پر در اصل اها نبوت نه آهي. نبوت تي ايمــان آڻڻ ۽ هڪ اهڙيءَ دنيا جو اقرار ڪرڻ به شـامل آهي، جـا عقل جي پهچ کـان ٻـاهر آهي. هـتي هڪ (خـاص) اک کلي ٿي، جنهن جي ذريعي مـاڻهو خـاص ادراڪ ڪــري ٿـو ۽ عقـل ان کـان اهـڙي طـرح خـارج آهي، جهـڙيءَ طرح ٻـڌڻ جي قـوت رنگن جي سـمجهڻ کـان خـارج آهي ۽ ڏسڻ جي قوت آوازن جي سمجهڻ کان مجبور آهي ۽ جهــڙيءَ طــرح ســيئي حــواس معقــولات جي سمجهڻ کان عاري آهن، مگــر هــو جيڪــڏهن ان دنيـا کي نه مڃي، تـه اسـان ان جي ممڪن هجڻ جي ثـابتي پيش ڪئي آهي، ۽ خود ان جي موجـود هجڻ جـو دليـل قائم ڪيو آهي. پر جي هو ان کي مڃينـدو، تـه پـوءِ هن

(گويا) ان ڳالھ جو اقرار ڪيو تہ ڪي شيون وجود ۽ آھن جن کي خاصيتون سڏجي ٿو ۽ جي عقل جي دائري کان واقعي ٻاھر آھن. عقل تہ ذري گھٽ انھن کي ڪوڙو سمجھي ٿو ۽ کين محال ڄاڻي ٿو.

آفيم جو دانق[7] [2]هڪ قاتل زهر آهي، جو اهو پنھنجي بيپناھ ٿڌاڻ سببان رت کي رڳن ۾ ڄمائي ٿو ڇڏي. جيڪو علم طب جي ڄاڻ رکي ٿو، سو سمجھي ٿو تہ جڏھن مرڪب سين مان ڪو مادو ٿڌو ٿئي ٿو، تڏھن ان ۾ پاڻيءَ ۽ مٽيءَ جي عنصرن کي وڌايو وجي ٿو، ڇا لاءِ جو اھي ٻئي عنصر ٿڌا آھن. ھوڏانھن ھي معلوم آھي تہ پاڻيءَ ۽ مٽيءَ جا ڪيئي رتل ھن در جي جھڙي ٿڌاڻ جسم ۾ پيدا ڪري نٿا سگھن. جيڪڏھن طبيعي (علم طبيعت جي ماھر) کي اھو ڪٿي ٻڌائجي ۽ ھن ان جو اڳ تجربو بہ نہ ڪيو ھجي، يقينا چوندو تہ "ھي محال آھي"، ۽ ان جو دليل ھي ٻڌائيندو تہ " ان (آفيم) ۾ باھ ۽ ھوا جا عنصر آھن ۽ انھن عنصرن سببان ڪا ٿڌاڻ وڌي نٿي. سمجھو ڪٿي تہ اھو (آفيم) ساروئي پاڻيءَ ۽ مٽي جو مرڪب ھو، تہ بہ اھو ھن درجي جيترو ٿڌو اثر پيدا نٿو ڪري سگھي ۽

---

[2] درھم جي ڇھين پتي، اٽڪل چار رتيون.

ان ۾ به گرم شيون (جزا) ملايون وڃن، ته پوءِ ته ٿڌو اثر اچا به گهڻو گهٽ پيدا ڪندو.“ هو ان کي دليل ڪري وٺي ٿو.
طبيعات ۾ الاهيات بابت، فيلسوفن جا اڪثر دليل هن قسم جا هوندا آهن. هو شين جو تصور پنهنجي جاچ جوچ ۾ عقل آهر ڪن ٿا. پوءِ جنهن شيءِ کان هو واقف نه آهن، تنهن لاءِ اهو فيصلو ڏين ٿا ته ان جو هجڻ ئي محال آهي. ۾ جيڪڏهن سچي خواب کان واقف نه هجن ها ۾ ڪو شخص اها دعويٰ ڪري(ها) ته جڏهن حواس ماٺ ۾ آهن تڏهن هو غيب جي ڳالهين کي ڄاڻي ٿو، ته پوءِ اهڙي ماڻهوءَ تي ناقص عقل وارا بلڪل اعتبار نه ڪن ها (۾ سندس ان دعويٰ کي ڪڏهين به سچو نه سمجهن ها) اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڪنهن کي چيو وڃي ته دنيا ۾ اهڙيءَ شيءِ به ٿي سگهي ٿي، جا هجي به ذري جيتري، ۾ جڏهن ڪنهن شهر ۾ رکي وڃي ته ساري ئي شهر کي کائي ناس ڪري ڇڏي ۾ ان بعد پاڻ کي به فنا ڪيو ڇڏي، جو نڪي ڪجھ شهر ۾ ئي رهي ۾ نه وري پاڻ ئي هجي، ته چوندو ته ”اهو محال آهي ۾ مڙيو ئي ٻاهتريائي آهي.“ هيءَ حالت باھ جي آهي. جنهن کان اهو ماڻهو انڪار ڪري ٿو، جنهن ان بابت ٻڌو ته

سهي، ليڪن ان ڪي ڏٺو نه هو، آخرت جي عجيب ڳالهين جو انڪار به گهٽو ڪري هن ئي قسم جو آهي.
علم طبيعت جي ڄاڻوءَ (طبيعيءَ) ڪي اسين وراڻي ڏيون ٿا ته ” تحقيق هاڻي تون هن ڳوڻ تي مجبور ٿيو آهين ته آفيم ڄمائڻ جي خاصيت آهي، جيتوڻيڪ اها ڳالهه عقل جي نظر طبيعت سان نهڪي نٿي اچي، ته پوءِ ان حالت اهو ائين ڇو نٿو ٿي سگهي، جو شريعت جي حڪمن ڪي خاصيتون سمايل هجن، جي دلين جي دوا صفائي ڪنديون هجن جي عقل فلسفي جي ادراڪ نه اچي سگهنديون هجن، مگر محض نبوت جي اک سان ئي ڏسي سگهجن!“ نه نه، هنن پاڻ ته اهڙين خاصيتن جو به اعتراف ڪيو آهي، جي هن ڪان به وڌيڪ تعجب وجهندڙ آهن، جن ڪي انهن پنهنجن ڪتابن آندو آهي، اهي انهن عجيب خاصيتن مان آهن، جن ڪي هنن پيٽ واريءَ جي علاج لاءِ، جنهن ڪي ٻار ڄمڻ ڏکيائي ٿئي، هيٺينءَ شڪل سان تجربي هيٺ آندو آهي.

ب	ط	د	2	9	4
ز	ه	ج	7	5	3
و	ا	ح	6	1	8

د	ط	ب
ج	ه	ز
ح	ا	و

٤	٩	٢
٣	٥	٧
٨	١	٦

جـڏهين انهيءَ شـڪل کي ڪـپڙي جي ڀن خشـڪ (جن کي پاڻي لڳل نه هجي) ٺڪرن تي لکيو ويندو، □ حاملــه عورت انهن ڏانهن نهاريندي، □ انهن کي پنهنجي پيرن هيٺيان رکندي ته ٻار يڪـدم ٻـاهر نڪـري اينـدو. طـبي علم جي ڄاڻن انهيءَ ڳالهه جي ثبت جو اقرار ڪيو آهي، □ ان کي هڪ ڪتـاب"عجـائب الخـواص"[8] [3]□ آنـدو آهي.

---

[3] . هن ڪتاب جو نالو ڪنهن به فهرست □ نه ٿو ملي. (جلباڻي صاحب ائين لکيو، پر هھڙن نالن سان هاڻي گھڻا ڪتاب ويبسائٽن تي ملن ٿا. هڪڙو مخطوطو خود امام غزالي جي نالي سان آهي. خواص تي هڪڙو ڪتاب جابر بن حيان جو موجود آهي (خواص الڪبير)، جيڪو ڪيمسٽري بابت آهي. پر پيا به گھڻائي ڪتاب هاڻي ويبسائٽ تي موجود آهن. (م.ع.چ)

هن شڪل ڪي نو (9) خانا آهن، جن ۾ خاص عــدد لکيــا ويا آهن. جن جو جملي جوڙ پندرهن ٿئي ٿو، خواهه انهن کي اپــو(مــٿي کــان هيٺ) ڪــري پــڙهجي، يــا افــق جي سنوت سان(سڌو) شمار ۾ آڻجي، يــا وري ڪنــدو ڪنــڊ ڪري ڳڻجي.
عجب آهي جو ماڻهو انهيءَ ڳالهه کي ته مڃي ٿــو، ليڪن ســــندس عقــــل، هن انتظــــام جي حقيقت کي ســــڄ سمجهڻ لاءِ تيار نه آهي ته صبح جي نماز ٻن رڪعتن، پيهريءَ جي نماز چار رڪعتن ۾ سانجهيءَ جي نمــاز ٽن رڪعتن ۾ به ڪي خاصيتون آهن، جي فلسفي جي نظر سان معلوم ٿي نه ٿيون سگهن. هن انتظـام جا سـبب ڏينهن جا مختلف وقت آهن، پر انهن خاصيتن کي فقــط نبوت جي روشنيءَ سان ئي پروڙي سگهجي ٿــو. عجب جي ڳـــالهه آهي تـــه اســـين جيڪـــڏهن هن عبـــارت کي ڦيرائي نجومين جي عبارت ۾ پيش ڪريون، ته پوءِ هــــو يقينــا هنن وقتن جي اختلاف کي ســمجهندا. مثلا اســين چئون ٿا ته” چا، طالع (جنم پتري) جو حڪم، ســج جي آسمان جي وچ تي هجڻ (بلنــديءَ جي هجڻ) يــا جــڏهن اهو ڦيري (مدارالشمس) ۾ اچي ٿو، يا وري جــڏهن هــو موت ۾ آهي، ڦري گهري نه ٿــو ؟ ايــتري قــدر جــو انهن پنهنجن جنم پترين ۾ علاج جي مختلف

8

هجڻ حياتيءَ جي ڊيگهه موت جي گهڙيءَ جـو بنيـاد به هن ڦير گهير تي رکيـو آهي. ”سـج جي زوال واري ءَ حـالت ، ان حـالت درميـان کـو فـرق کـو نـه آهي، جــڏهين هــو آســمان جي وچ آهي، يــا مــوت واريءَ حالت ، يا غائب ٿيڻ واريءَ حالت اچي تـو، ان ڳـالهه کي مڃڻ لاءِ به کو رستو آهي،“ سواءِ هن جي تـه هـو هي سڀ نجوميءَ جي عبارت ٻڌي ٿو؟ ورنــه هن ان جي کـوڙ کي سئو دفعا آزمـايو آهي، تنهن هونـدي بـه، هو وري وري ان کي سچو سمجهندو اچي ٿو، ايـتريءَ حد تائين، جـو جيکــڏهن نجـومي کيس چـوي تـه سـج جــڏهين وچ آســمان هونــدو   فلاڻــو بــرج ســندس (ســج) ســامهون اينــدو (ٿينــدو)،   فلاڻــو بــرج مــٿي چڙهنــدو هونــدو، تــه ان وقت جيکــڏهن تــون نــئين پوشـاڪ پائينـدين، تـه انهيءَ ئي پوشـاڪ قتـل کيـو ويندين. ته هو يقينا ان وقت تي نئون ڪپڙو نـه پائينـدو، پــوءِ کـٽي کنهن وقت سـخت سـردي چـو نـه سـهٽي پويس! هن جيتـوڻيڪ هيءَ هڪ (اهـڙي) نجـوميءَ کـان ٻڌو آهي، جنهن جي کـوڙ کان هـو کـيـئي دفعـا واقـف ٿيو آهي. ان هوندي بـه عجب آهي تـه اهـو مـاڻهو جنهن جــو عقــل هنن عجيب ڳــالهين کي تــه مجي ٿــو،

مجبـورا اهـو بـه اعـتراف ڪرڻـو پـويس ٿـو تـه ڪي خاصيتون آهن جن جي چاڻ ڪن نبين لاءِ هڪ معجـزو آهي، ليڪن اهڙين ساڳين ڳالهين جو انڪار ڪـري ٿـو، جـڏهن انهن ڪي هڪ اهـڙي نـبيءَ جي طرفـان چيـل ٻـڌي ٿـو، جـو سـدائين سـچ ڳالهـائي ٿـو □ جنهن جي سـچائيءَ جي تائيـد معجـزا ڪن ٿـا □ جنهن ڪـڏهن بـه ڪوڙ نه ڳالهايو آهي.
هـــاڻي هي خاصـــيتون، جي رڪعتن جي عـــدد، رمي الجمــار[9] حج جي رڪنن جي شــمار □ ٻين شــرعي عبــادتن □ ســمايل آهن، تن جي هجڻ (امڪــان) ڪــان جيڪـڏهن ڪـو فلسفي انڪار ڪـري ٿـو تـه پـوءِ هـو در اصـل هنن □ دوائن □ نجـوم جي خاصـيتن □ ڪـو فـرق ڪونه لهندو، ڇاڪاڻ تـه جيڪـڏهن هـو ائين چـوي تـه ” مون علم نجوم □ علم طب □ ڪجھ تجربـو ڪيـو آهي □ ان □ ڪجھ صــحيح □ ســچ ڏنــو اٿم، لهــذا ان جي تصـديق ڪـرڻ منهنجي دل □ ويهي ويـئي آهي □ ان ڏانهن نفــرت □ دوري بــاقي نــه رهي آهي، پــر هن (نبوت) جو ته مون تجربو ئي نه ڪيـو آهي، سـو ڪـيئن معلوم ڪريان ته ان جو وجـود □ حقيقت بـه آهي، پـوءِ ڪٿي مان ان جي ممڪـن هجڻ جو اقـرار بـه ڪريـان؟“ ته مـان جـواب □ چونـدس تـه ”تحقيـق ، تـون پنهنجن

تجربن جي تصديق ڪرڻ تي ئي ڇاڻ ڪي پاڻ مٿان بند نه ٿو رکين، مگر جن تجربو ڪيو آهي، تن جي خبرن کي ٻُڌي، سندن پيروي ڪرين ٿو. هتي (نبوت جي باري □) به تون ائين ڪر: نبين جي ڳالهين کي ٻڌ ڇا لاءِ ته انهن تجربو ڪيو آهي □ شرع □ جو ڪجھ آيو آهي تنهن جي سچائيءَ جو مشاهدو ڪيو اٿن. انهن جي راھ وٺ، پوءِ تون به يقيناً ان مان ڪجھ مشاهدو ماڻيندين.“

مان ته اجا به هئين چوندس ته جيڪڏهن تو ان جو تجربو نه به ڪيو آهي، ته به تنهنجو عقل ان ڳالھ جي تصديق □ پيروي ڪرڻ بلڪل لازمي ڄاڻي ٿو. فرض ڪريون ته هڪڙو ماڻهو آهي جو عاقل □ بالغ آهي، پر هن ڪڏهن ڪنهن بيماريءَ جو تجربو نه ڪيو آهي □ اتفاق سان هو بيمار ٿئي ٿو، □ هن کي هڪ مهربان پيءَ آهي، جو حاذق طبيب به آهي، □ هو ان (پنهنجي پيءُ جي علم طب □ مهارت □ مشهوري ان وقت کان ٻڌندو رهيو آهي، جڏهن کان پاڻ عاقل ٿيو آهي، سندس پيءُ هن لاءِ هڪ دوا تيار ڪري ٿو، □ چويس ٿو ته هيءَ تنهنجي بيماريءَ لاءِ مفيد آهي □ توکي مرض کان شفا ڏيندي. ان حالت □ هتي سندس عقل ڪهڙي تقاضا ڪري ٿو؟ ڇا هو اها دوا (جاڪڙي □ بيمزي

آهي) استعمال ڪري، يا ان کي ڪوڙو سمجهي ڇوي ته ”مان شفا جي حاصل ڪرڻ لاءِ هن دوا جي ته ڪا مناسبت ئي ڪو نه ٿو ڏسان، ڇا لاءِ جو مون ان جو ڪو آزمودو به نه ڪيو آهي.“

تحقيق، جيڪڏهن هو ائين ڪندو، ته تون ان کي بيوقوف سمجهندين، □ اهڙي طرح سان جي تون به رڪجي بيهندين، ته سمجهو □ ڏاها توکي به نادان سمجهندا.

وري جيڪڏهن تون چوندين ته ”پلا، نبيءَ عليه السلام جن جي شفقت (مهرباني) □ سندن علم طب □ ڇاڻ کي آءُ ڪيئن سڃاڻان □ معلوم ڪريان؟“

مان چوندس ته ”تو پنهنجي پيءُ جي شفقت ڪيئن معلوم ڪئي هئي، اها ڪا محسوس ڳالھ ته ڪانه آهي، پر اهو علم نه تو سندس احوال جي لاڳاپن □ سندس (روزمره جي) مختلف ڪمن ڪارين ڪان حاصل ڪيو هو، جنهن □ ته ڪو شڪ ئي ڪونهي!“

اهڙيءَ طرح سان، جيڪڏهن ڪو ماڻهو الله جي رسول جي قولن تي نظر ڪندو □ انهن خبرن کي ڏيان □ آڻيندو جن مان پتو پوي ٿو ته پاڻ سونهارا مخلوق کي هدايت جي راھ ڏيکارڻ لاءِ ڪيترو نه ڪوشان رهيا آهن □ ماڻهن کي پنهنجي اخلاق موچاري ڪرڻ □ پاڻ □

تهي هلڻ جي طـرف کيـترو نـه نرمـائيءَ ۽ رحمـدليءَ
سـان چڪينـدا رهيـا آهن، جنهن ۾ سـندن دين ۽ دنيـا
ٻنهي جي ڀلائي سمايل آهي، تـه پـوءِ کين هي ضـروري
علم لازمي طرح سان حاصل ٿي ويندو ته پاڻ سـڳورن
۾ جي پنهنجي امت تي شـــفقت پيءُ جي پنهنجي اولاد
تي شـفقت کـان گهڻـو وڌيڪ آهي. جـڏهن وري سـندن
عجيب ڪارنـامن کي خيـال ۾ آڻينـدو ۽ غيب جي انهن
حيرت انگيز ڳالهين تي سـوچ ڪنـدو، جي سـندن زبـان
مبـارڪ مـان قـرآن پـاڪ ۽ حـديث ۾ آيـل آهن ۽ جـو
ڪجهه آخر زماني جي حـالتن بـابت اڳـواٽ ٻـڌايو اٿن ۽
جن مان ڪي سندن قول مطابق ٿي بــه گــذريون آهن،
لازمي طور ان وقت ان ماڻهوءَ کي هي ضـرور معلـوم
ٿي ويندو ته پاڻ سونهارا هڪ اهـڙيءَ حـالت کي وڃي
رسيا آهن، جا عقل جي پهچ کان ٻاهر آهي، ۽ جت پــاڻ
ســڳورن لاءِ اهــا اڪ کلي آهي، جنهن جي اڳيــان غيب
پڙدو ٿي پيو آهي، ۽ اهي راز ظاهر ٿيـا آهن، جي سـواءِ
ڪن خاص بندن جي ٻيو ڪو بـه سـمجهي نٿـو سـگهي.
ضروري علم کي پرائڻ جو هيءُ ئي طريقو آهي، جنهن
ذريعي پيغمبر عليه السلام جي سـچائيءَ ۾ ايمـان آڻي
سگهجي ٿو. تنهن ڪري تون به تجربـو ڪـر، قـرآن تي
غور ڪر ۽ حديثن جو مطالعو ڪر، پوءِ تون پاڻ اهـو

سـبب چـتيءَ طـرح سـان ڏسـندين. هي جيڪـو ڪجھ اسان ٻڌايو آهي، سو فلسفي جي شاگردن کي خبردار ڪـرڻ لاءِ ڪـافي آهي، ڇـا لاءِ جـو هن تنقيـد جي هن زماني ، سخت ضرورت آهي.

ايمـان جي ڪمـزوريءَ جـو چوٿـون سـبب، جـو عالمن جي بڇڙيءَ زندگيءَ گذارڻ ڪري پيـدا ٿيـو آهي، تنهن مرض جو علاج ٿن نمونن سـان ڪـري سـگهجي ٿو.

پهريون: تون پاڻ کي هيئن چئو ته اهـو عـالم جيڪـو، تنهنجي خيال موجب، حرام ڪائي ٿو تـه هن ڳـالھ کـان به واقف آهي ته شـراب ويـاج حــرام آهي هي بـه بخوبي ڄاڻي ٿو تـه ڪـوڙي چغلخـوري حــرام آهن تون به اهو سڀ ڪجھ ڄاڻين تـو ان هونـدي بـه اهي ڪم ڪرين ٿو، اهو انهيءَ ڪري نه تـه تـون انهن کي ڳنـاھ ڪـري نٿـو مڃين (ڳنـاھ نٿـو سـمجهين)، پـر هن ڪري جو تنهنجي نفسانيت تو تي غالب آهي، ساڳيءَ طرح انهيءَ عـالم جي نفسـيانيت بـه تنهنجي نفسـانيت وانگر آهي اها ان تي غلبو حاصل ڪـري چڪي آهي، جيئن تو تي غلبو حاصل ڪيـو اٿس. بـاقي هن کي جـو ٻين مسئلن جو علم آهي، جنهنڪري هو تـو کـان امتيـاز

رکي ٿو ته اهـو ڪـو هن معين حـرام لاءِ زيـاده جهـل ۾ روڪ جو ڪم ٿـو روئي ٿـو ڏئي! ڪيـترا اهـڙا آهن جي علم طب ۾ ويساهه رکن ٿا، مگر ان هوندي به هو ميون کائڻ ۾ تـڏي پـاڻي پـيئڻ کـان پرهـيز نٿـا ڪن. جن جي استعمال کان طبيب ڪين جهليو آهي. پـر اهـو ڪـو ان ڳالھ جو ثبوت تورو ئي آهي ته اهي شيون نقصانده نه آهن، ۽ سندن طبيب تي ويساھ رکڻ غـير صـحيح هـو. هيءَ عالمن جي ڏڪي ڪائڻ جي جاءِ آهي.

پيو: عـام مـاڻهوءَ ڪي ائين چيـو وڃي تـه تـو لاءِ هي مناسب آهي تـه تـون هي خيـال رکين تـه عـالم پنهنجي علم ڪي پاڻ لاءِ آخرت جو خزانو ڪـري ورتـو آهي، ۽ هي گمان رکي ٿو ته سندس علم سندس ڇوٽڪاري جو سبب بڻبو ۽ سندس شفاعت ڪندو ۽ پوءِ انهيءَ ڪـري ئي هو پنهنجي علم ۾ فضليت رکڻ سـببان پين ڪمن ۾ سسـتي ڏيکـاري ٿـو. جيتـوڻيڪ هيءَ زيـادتي سـندس (اعتراض ڪندڙ) خلاف هڪ حجت قـائم ڪـري ٿي، پـر ان سـان گـڏ اهـا ان (عـالم) لاءِ درجي ۾ زيـادتيءَ جـو ڪـارڻ پڻ آهي، ۽ اهو بلڪل ممڪن آهي ته هـو پنهنجي علم جي ڪري سلامتيءَ ڪي ويجهو اچي پوي. جيتوڻيڪ هو پنهنجا عمل تـرڪ رکي ٿـو. اي عـامي، تـون جـڏهن ان ڪي ڏسين ٿو، تڏهن پنهنجو عمل ترڪ ڪرين تــو ۽

هوڏانهن تون علم ڪان به خالي آهين، جنهن ڪري تون پنهنجي بڇڙي عمل سبب تباهه ٿيندين ۽ ڪو شفاعت ڪندڙ نه لهندين.

ٽيون: هيءَ هڪ حقيقت آهي ته حقيقي عالم گناهه نه ڪندو آهي مگر ڀُل ڪان، ۽ ان گناهه ڪرڻ تي وري زور هرگز نه ڏيندو آهي. ۽ حقيقي علم اهو آهي جو ڄاڻائي ٿو ته گناهه هڪ هلاڪت آڻيندڙ زهر آهي، ۽ آخرت هن دنيا ڪان ڀلي آهي. هاڻي جيڪو ان ڳالهه کي ڄاڻندو، سو ڀلي کي ڪڏهن به سادي خاطر نه وڪڻندو.

هي علم ٻين مختلف علمن جي ذريعي حاصل ٿي نٿو سگهي. جن ۾ اڪثر ماڻهو مشغول آهن. اهو ئي ته سبب آهي، جو اهو علم انهن کي الله تعاليٰ جي نافرماني ڪرڻ لاءِ اياري ٿو. باقي جيڪو حقيقي علم آهي، سو ته انسان کي دٻپ، خوف ۽ اميد ۾ وڌائي ٿو، ۽ اهو سندس ۽ گناهن درميان روڪ بڻجيو پوي، سواءِ ڪن ڀُلن چڪن جي جن ڪان ڪوبه انسان ڪمزوريءَ جي وقت خالي ڪونهي، مگر ياد رهي ته اهو هن جي ايمان جي ڪمزوريءَ جو دليل ڪونهي، مومن جڏهن به سڌيءَ راهه ڪان ٿڙڪي ٿو، تڏهن توبهه تائب ٿئي ٿو ۽ گهڻو گهڻو ڏور رهي ٿو.

مـــون جـــو ڪجهه فلســـفي ”تعليم“ جي غلطين جي مذمت بيان ڪرڻ چاهيو ٿي، سو سڀ هي آهي: هتي انهن جي غلطين کي به بيان ڪيم، جي انهن (ڀنهي) جو ناڪار ڪن ٿا.

الله تعاليٰ کان دعا پنـان ٿـو ته شـال رب ڪــريم اســان کي انهن منجهــان ڪــري، جن کي پــاڻ پســند ڪيائين چونـڊيائين، جن کي صـحيح رسـتي ڏانهن هـدايت ڏيـئي آنـدائين جن کي پنهنجي يـاد جـو الهـام فرمايائين، جي کيس ڪـڏهين بـه نٿـا وسـارين جن کي پنهنجي نفس جي شر کـان بچايـائين، تـان جـو هـو کنهن ٻيءَ شيءِ کي مٿس ترجيح نٿا ڏين: انهن مان ڪــري، جن کي هن پنهنجي لاءِ خــاص ڪــري رکيــو جي سندس کان ســواءِ ٻـئي کنهن جي بــه عبــادت نٿــا ڪن!

تمت بالخير

---

[1] قرآن مجيد ـــ الم ؛ احســب النــاس ان يــتر كــوا ان يقولوا! آمنا وهم لا يفتنون. ولقد فتنا الذين من قبلهم.

[2] قرآن مجيد ـــ ولقد كذ بت رسل من قبلک فصــبرو علي مــا كــذ بــو او اوذوا حــتي اتــاهم نصــرنا ولامبــدل لكلمات الله ولقد جاءَ ک من نباءِ المرسلين.

[3] قرآن مجيد ـــ يٰس؛ والقرآن الحڪيم.

[4] اِنما تنذر من اتبع الذڪر.

[5] امام غـزالي، انهيءَ حـديث ڏانهن اشـارو ڪـري ٿـو جنهن ۾ آيل آهي ته ”ان الله تعـاليھ يبعث لهـذه الاءُم۾ علي راس ڪل مئة سنة من يجد دلها دينها.

[6] صحيح مسلم ۾ آيل آهي ته نبي سـائين جن فرمـايو آهي ته ”اِن قلوب بني آدم ڪلهابين اصـبعين من آصـابع الرحمن، ڪقلب واحد، يصرف۾ ڪيف يشاءَ.

[7] درهم جي ڇهين پتي، اٽڪل چار رتيون.

[8] هن ڪتاب جو نالو ڪنهن به فهرست ۾ نه ٿو ملي.

[9] مـنيٰ ۾، حج جي مـوقعي تي، شـيطان کي پـٿرين هڻڻ کي ”رمي“ چئبو آهي.

http://www.sindhiadabiboard.org/catalogue/Sufism/Book15/Book_page1.html

http://www.sindhiadabiboard.org/catalogue/Sufism/Book15/Book_page6.html

http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=000107-www.al-mostafa.com.pdf